

ÉRTEKEZÉSEK

A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. — Második kötet. — Harmadik kötet. — Negyedik kötet. — Ötödik kötet. — Hatodik kötet. — Hetedik kötet.

Nyolczadik kötet.

I. Szám. A helynevek és a történelem. *Pesty Frigyes* r. tagtól. 40 kr. — II. Szám. Erzsébet Anglia királynője és Ausztria. 1563—68. Adat a XVI. század vallási történelméhez. Kiadatlan kútfők nyomán *Wertheimer Ede*től. 30 kr. — III. Szám. A királyi könyvek a vegyes házakbeli királyok korszakában. *Hajnik Imre* lev. tagtól. 10 kr. — IV. Szám. Az első hazai hírlap. 1705—1710. *Thaly Kálmán* lev. tagtól. 30 kr. — V. Szám. Dobó István Egerben. Székfoglaló értekezés. *Gyárfás István* lev. tagtól. 50 kr. — VI. Szám. Szalay Ágoston emlékezete. *Deák Farkas* l. tagtól. 10 kr. — VII. Szám. Északnyugoti utam. *Rómer Flóris* rend. tagtól. 10 kr. — VIII. Szám. Bél Mátyás. Székfoglaló értekezés. *Huan Lajos* r. tagtól. 40 kr. — IX. Szám. Tata fénykora. (1412—1542.) *Wenzel Gusztáv* r. tagtól. 40 kr. — X. Szám. A körmezői régi kamara és grófjai. *Krivskó Pállól*. 40 kr.

Kilenczedik kötet.

I. Szám. A tervezett négyes szövetség Ausztria-, Orosz-, Francia- s Spanyolország közt. 1787—1790. (Adalék Ausztria keleti politikájához.) Kiadatlan források alapján írta *Wertheimer Ede*. 50 kr. — II. Szám. A Limes Dacicus első része. *Torma Károly* r. tagtól. 90 kr. — III. Szám. Jelentés a gyulafehérvári káptalan levéltárában tett kutatásokról. *Szilágyi S. r.* tagtól. 10 kr. — IV. Szám. A kalendáriumokról. *Jakab Elek* l. tagtól. 40 kr. — V. Szám. Az aquincumi amphitheatrum északi fele. (Jelentés az ottani ásításokról.) *Torma Károly* l. tagtól. Nyolcz fametszettel s tizenöt fénynyomata táblával. 1 frt. — VI. Szám. A zámi és ohati apátságok. *Balassy Ferencz* l. tagtól. 30 kr. — VII. Szám. Nápolyi Péter. Egy diplomata a XVII. század elejéről. *Szilágyi S. r.* tagtól. 10 kr. — VIII. Szám. A Renaissance kezdete és fejlődése, különös tekintettel hazánk műépítészeti emlékeire. *Miskovszky Victor* l. tagtól. 40 kr. — IX. Szám. Marsigli élete és munkái. *Beliczay Jónástól*. 60 kr. — X. Szám. Az európai vasúti ügy fejleményei és eredményei a magyar magánjog szempontjából. *Wenzel Gusztáv* r. tagtól. 50 kr. — XI. Szám. A paraszt vármegye. *Gyárfás István* l. tagtól. 30 kr. — XII. Szám. Adatok a helynevek történetéhez. *Majláth B. l. t.* 20 kr.

Tizedik kötet.

I. Szám. Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. A stockholmi kir. svéd államlevéltárakban s az uppsalai egyetemi könyvtárban őrzött adatok alapján írta *Szilágyi Sándor* r. t. 20 kr. — II. Szám. Az 1609-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihály* levelező tagtól. 30 kr. — III. Szám. Forgách Ádám és Báthory Sónia ékszereinek történetéből. *Majláth Béla* l. tagtól. 20 kr. —

OKLEVELEK

II. ISTVÁN KIRÁLY KORÁBÓL.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.

— HÁROM OKLEVÉL HASONMÁSÁVAL ÉS KÉT PECSETTRAJZZAL —

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ

RENDES TAGTÓL.

(Felolvasta a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1894. évi április 16-iki ülésén.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1895.

A II. Béla király korát (1131—1141.) megelőző időkből kevés *eredeti* oklevél jutott reánk. A *királyi* oklevelek száma felől tájékozva vagyunk.¹⁾ E szám, Kálmán király korát beleértve, a *nyolczat* meg nem haladja. Csaknem másfél századnak kétségtelenül kevés emléke, mely a reánk maradt néhány oklevél-szöveggel egyetemben nem adja meg a lehetőséget arra, hogy a királyi kancelláriának fejlődését, működését, az oklevelek külső és belső tulajdonainak változását nyomról-nyomra figyelemmel kísérhessük.

Eddigi kutatásainkban főképp a királyi oklevelekre voltunk tekintettel. Arra a tapasztalásra jöttünk, hogy a királyi kancellária, Kálmán király koráig bezárólag, a kísérlettevés, ingadozás, próbálgatás stádiumában van. A Sz.-István-féle — nyugati mintára szerkesztett — oklevél-alak csakhamar pusztán külsőségekben ragaszkodik nyugati társaihoz; a szöveg rendszeressége, az oklevél-részek egymásutánja, a stílus, az oklevél-adás módja primitívebb formának ad helyet. Egyformán szerkesztett okleveleknek alig akadunk nyomára; vagy ha találunk is ilyeneket, a rokon-szerkezet nyitjára az vezet, hogy azokat egy-ugyanazon egyén, még pedig olyan, a ki a királyi kancelláriájának tagja nem volt, szerkesztette saját egyháza érdekében; és ez a teleírt hártját már készen mutatta be a királynak, a ki jóváhagyása látható jeléül aztán pecsétjét reá függeszteté.²⁾

A Kálmán király korabeli királyi oklevelek tanulmányozása erre az eredményre vezet; s ez az ingadozás, mely a királyi okleveleknek úgy belső, mint külső szerkezetében egy-

¹⁾ Fejérpataky, Kálmán kir. oklevelei 16—17.

²⁾ V. ö. ugyanott, 85—86.

aránt nyilvánul, eltart II. István — II. Béla királyok idejéig, kiknek kancelláriájában első ízben akadunk némi rendes szervezet nyomaira, és kiknek idejében legelőször látunk némi törekvést arra, hogy a királyi oklevelek rendszeres készítője, úgy a szövegnek, mint a tisztázatnak szerzője, az arra egyedül hivatott forum: a királyi kancellária legyen.

A királyi oklevél-szerkezet fejlődésének megismeréséhez okvetlenül szükséges ismernünk azokat a hatásokat, melyeket arra más, fejlettebb kancelláriai praxis gyakorolt. Kálmán király idejében láttuk, hogy teljesen magánfelek, nem a kancellária alkalmazottai által szerkesztett szövegek, a királyi pecsét felfüggesztése által királyi oklevelekké váltak; másrészt meg kétségtelen, hogy a délvidéki fejlettebb szerkezetű oklevelek hatása, kivált a Dalmácia részére szóló királyi oklevelekben, félre nem ismerhető. Ezért, mielőtt a II. István korából reánk jutott oklevelek vizsgálatára térnénk, egy-két régibb magán-oklevélről óhajtunk szólni; mert azt hisszük, hogy ezek ismerete nem közömbös e régi kor királyi okleveleinek kellő méltatására nézve.

I.

Legrégibb magán-okleveleink.

Eddig, mondhatni, teljesen elkerülte a diplomatikusok figyelmét annak vizsgálata, hogy a királyi oklevelek mellett e korai időkben nem léteztek-e olyanok is, a melyeknek szerzője, kiadója a királyi kancellárián kívül eső más forum, más testület volt.

A XI-ik század okleveleiről eddig úgy tudtuk, hogy szóljanak azok akár a király által tett alapításokról, egyházak részére tett adományokról, akár mások alapításairól, birtokadományairól, vagy egyházak régi jogainak megerősítéséről: mind a királyi oklevelek sorába tartoznak. Királyi voltukat elárulja a szöveg, vagy ha ez nem: kiállításuk. Oly oklevelet a XI. századból eddigelé nem ismertünk, melyhez a királyi kancelláriának — ha csak a pecsét felfüggesztése által is — köze ne lett volna. E tapasztalatot támogatta a középkor gyakorlata is, mely felmerült vitákban bizonyító erővel bíró

hiteles oklevélnek — mondhatni a XII. század második feléig — csak azt ismerte el, a mit királyilag megerősítettek.

Ismertünk ugyan egy rosszúl közölt oklevél-szöveget,¹⁾ melyről Pauler Gyula derítette ki, hogy Szent-László idejéből, az 1079. év elejéről való;²⁾ de a szöveg nem világosít fel arról, hogy királyi oklevéllel van-e dolgunk?

Az oklevél tudtára adja László királynak és minden hívőnek, hogy Guden sokáig fáradozván a király szolgálatában, a király engedelmével, minden paloznaki birtokát lelke üdvéért sz. Mihálynak ajánlja föl; ad annak egy templomot, öt tanyányi szolgát, földet, szőlőt, ökröt, juhok, gyümölcsfát, erdőt; de — világosan kiköti — nem a püspöknek, hanem a káptalannak. A király ez adományhoz előzetes beleegyezését a dömösi királyi curiában adta meg akkor, mikor télviz idején a németek pusztítására indult. Reményli az adományozó, hogy az ő halála után sem fogja a király visszavonni azt, amit az élőnek megadott.

Az oklevél ennyit mond. A tartalom után ítélve, azt épp úgy királyi oklevélnek kellene tartanunk, mint Dávid duxnak szintén Szent-László korából való adománylevelét a tihanyi apátság részére.³⁾ Ez is a királyról csak harmadik személyben emlékezik meg. »Ladizlao christianissimo rege concedente« történik az adomány. Guden is »concessione et licentia sua« (t. i. domini mei regis) teszi adományát. A kor gyakorlata szerint azt várnók, hogy a királyi beleegyezést az adományról írt oklevél királyi pecsétje fogja feltüntetni.

Hazai oklevéltanunkra nézve nem közömbös, sőt — mint látni fogjuk — igen nevezetes eredmény az, amit az oklevél eredetijének vizsgálatából levonhatunk.⁴⁾ Már maga azon tény, hogy az oklevél XI. század eredeti emlékeink számát egy kétségtelenül hiteles darabbal szaporítja; nagy dolog. Fokozódik a darab értéke, ha korát tekintjük.

Pauler Gyula kutatásai kétségtelenné tették, hogy

¹⁾ Fejér IX. 7. 703.

²⁾ Pauler, A magyar nemz. tört. I. 188. és 292. jegyz.

³⁾ Fejérpataky, Kálmán kir. okl. 12.

⁴⁾ Az oklevél eredetije a veszprémi kápt. magán lírában 11. doboz. Paloznak esomagban No. 2.

IV. Henrik császár 1079. év kora tavaszán Magyarországba tört; ezt pedig megelőzte ez év január havában Welf volt bajor herceg támadása IV. Henrik ellen; László király országának jól felfogott érdekében IV. Henrik ellenségeit támogatta, és tél idején (in hiemali tempore), mi február havának felelhet meg, kiindult a dömösi királyi curiából a németek pusztítására. Mielőtt elindul, teljesíti régi hívének: Guden-nek (Gödény?)¹⁾ kérését, és megengedi, hogy ez paloznaki javait a sz. Mihályról nevezett veszprémi káptalannak hagyhassa. Az oklevélnek e történelmi vonatkozása adja meg a kulcsot a kelet meghatározásához.

Guden a király beleegyezését kinyerve, adományáról oklevelet állíttat ki. Hosszú időre ezt nem halaszthatta. Kiállíttatja egy oly forummal, mely oklevelek kiadására hivatott; az oklevélíró forum azonban nem nevezi meg magát, hanem megelégszik azzal, hogy Guden vallomását, subjectiv módon őt szólaltatván meg benne, írásba foglalja. Az oklevél tehát 1079–1080. fáján kelt, Sz.-László uralkodásának második-harmadik esztendejében.

Tudvalevőleg legrégebb eredeti oklevelünk a pannonhalmi apátság kiváltság-levele; hitelesség annyiszor forgott kérdésben, sőt legújabbán az Árpádok korának nagyérdemű történetírója is komoly kételyeket hozott föl hitelessége ellen,²⁾ hogy mindaddig, míg alkalmunk lesz e kérdéshez hozzászólni, e fontos ügyet mellékesen tárgyalni nem tartjuk czélszerűnek. Függőben hagyva a pannonhalmi oklevél hitelességének kérdését: legrégebb eredeti — vagy legalább eredetinek látszó — oklevelünknek a tihanyi apátság 1055. évi alapító-levelét tartathatók; erről azonban tudva van, hogy a reánk jutott hártya lehet egykorú másolat, másodpéldány, de külső tulajdonainál fogva semmiesetre sem az az eredeti, mely a királyi kancelláriából megpecsételve került ki.³⁾

Ezután korra nézve Guden adomány-levele következik: az első, a legrégebb oklevél, mely ellen sem külső forma, sem a tartalom miatt a legkisebb kifogás sem emelhető. Az a

¹⁾ Nem Guden, mint Fejér kiadásában áll.

²⁾ Pauler Gy., i. m. II. 752–756.

³⁾ V. ö. Fejérpataky, A kir. kancellária 11. és köv. l.

Novi su regi Ladislawo. eximie
 fidei cultoribus quoniam ego Guden dux
 & in seruitio domini mei regis. concessit
 sua. quicquid secreta testauri t ma
 in poloznic scio michaeli tribu
 anime mee. Ecclesiam scilicet sub
 cox cu omni dote suo. Preter id q
 seruoq. duo aratra. xi. uinea. x
 prata agros. arborel fructuū sil
 dedi scio michaeli non ad seruit
 inde refectioē p singulos an
 memoria anime mee teneant
 id omib. hominib. notatū q
 liberū a seruitū in ordinant
 cura dimisienti dū testauri
 dca statutu pgeret. hui' ut
 & institutionis. Gureu frige
 filiu herney. Martyni prep
 Testauri pater petru gner

Noui su regi Ladislauo. eximie ^{mat} atq; omibu S
 fidi cultorib; qm ego Guclen dui fangai in labore
 & in seruitio dñi mei regis. concessione & licentia
 sua. quicqd secreta tesauri ^{uel} t manifesti qd habebã
 in poloznie scõ michaeli tribui. predeceptione
 anime mee. Ecciam scilicet sub potestate canoni
 cor; cū omi clout suo; Preter id quinq; mansiones
 seruoq; duo aratra. xi. uincas. xx. boues. ccc. outi.
 prata agros. arborei fructuū siluã; Haec aut que
 dedi scõ michaeli non ad seruitiū ep̄i s̄ fr̄m; ut
 inde refecionē p̄ singulos annos haberent &
 memoriã anime mee tenerent; Sed potissimum
 id omib; hominib; notauit quod hui; caute
 liberū atq; seruū in ordinandi rex concessit. in
 curia dimisicnsi cũ trichonicos unimali t̄p̄e
 de uastaturū p̄gere. hui; uero deliberacionis mee
 & institutionis. Gureu Arigonensis comes. Sella
 filiu; herney. Martyn; prepositu;. Sumi decanu;.
 Tesil. uicex. petru; gener. suu;. Gerardu; magister.

terra agrorum arborum fructuum silvarum; Hanc autem que
dedi sancto Michaeli non ad seruitum episcopi sed fratrem; ut
inde refectio per singulos annos haberent &
memoriam anime mee tenerent; Sed potissimum
id omnibus hominibus notum quod huius cause
liberum a seruitu in ordinandi rex concessit. in
curia dimisisti dum trichonicos uniuersali tempore
deuastaturum pergere. huius uero deliberationis mee
& institutionis. Gureu frigonensis comes. Sella
filius herney. Martynus prepositus. Sini cecanu.
Tefil iudex petrus gener suus. Gerardus magister.
Abraham. uehuga. michael presbiter. Ebricius & ceteri
primates uel pannonie testes habentur. Hanc
& enim maxime ad domino meo ^{id} exoptulo. ego miser. ut
ipse memor sit mei serue i & ne destruat me mor
tuo quod me uiuenti concessit.

három más eredeti oklevél, melyeket szintén Sz.-László idejéből bírunk, tartalmuknál, vonatkozásaiknál fogva a XI. század 80–90-es éveinek terméke. Az első kifogástalan eredeti nem a királyi kancelláriából került ki; valamely oklevél-adó fórumnak, káptalannak lehet kiadványa, melyiké? eldönteni nem tudjuk. A veszprémié bajosan; mert legalább a későbbi századok felfogása szerint, nem képzelhető oly egyházi vagy világi forum, amely jogerősnek fogadná el oly káptalan oklevélét, amely ugyanazon káptalan részére történt adománynak egyetlen bizonyítéka.

E nevezetes emlék hártájja elég ép, meglehetősen konzervált. Első sorának egy kis része hiányos; a hiány azonban könnyen kiegészíthető. Hártájja kemény, vastag; magassága 25.5 cm., szélessége 19 cm. Az írás oldala és a hátlap egyformán van kidolgozva. Az oklevél transversális alakú, vagyis az írás sorai a hártya keskenyebb oldalával futnak párhuzamosan. Írása a XI. század oklevél-írásának megfelelőleg rideg, a betűk jobbra különállók, alig két-három betű van egymással összekötve. Rövidítés benne kevés; a *c* és *t* alakokat egymástól pontosan megkülönbözteti. Az *ae*-t háromféleképen is írja; hol phonetikus helyesírással egyszerű *e*-nek, hol *ç* (*e* caudata), hol az etymologikus *ae* alakban.

Az emlék becses volta, régisége, s az eddig ismert egyetlen kiadás hiányai indokoltá teszik, hogy az előkerült eredetiről ne csak a hibátlan szöveget tegyük közzé, hanem, hogy annak hasonmásával is megismertessük az érdeklődőket.

A 24 sornyi szöveg a következő:

(1) Notum sit regi Ladislauo eximie pro[uide]ntie atque omnibus

(2) fidei cultoribus, quoniam ego Guden diu fatigatus in labore

(3) et in seruitio domini mei regis, concessione et licentia

(4) sua, quicquid secreti teshauri vel manifesti, quod habebam

(5) in Poloznik, sancto Michaeli tribui pro redemptione

(6) anime mee. Ecclesiam scilicet sub potestate canoni-

(7) corum cum omni dote suo; preter id quinque mansiones

(8) seruorum, duo aratra, XI. vineas, XX. boxes, CCC. oves

(9) prata, agros, arbores fructuum, silvam. Hanc autem que
(10) dedi sancto Michaeli, non ad seruitium episcopi, sed
fratrum, vt

- (11) inde refeccionem per singulos annos haberent, et
(12) memoriam animę meę tenerentur. Sed potissimum
(13) id omnibus hominibus notifico, quod huius cause
(14) liberum arbitrium mihi ordinandi rex concessit in
(15) curia Dimisiensi, dum Teuthonicos in hiemali tempore
(16) deustaturus pergeret. Huius uero deliberacionis meę
(17) et institucionis Gurca Strigoniensis comes, Szella
(18) filius Herney, Martynus prepositus, Suni decanus,
(19) Tefil index, Petrus gener suus, Gerardus magister,
(20) Abraham uchuga, ¹⁾ Michael presbiter, Eziciens et, ceteri
(21) primates totius Pannonie testes habentur. Hanc
(22) et enim maxime a domino meo id exoptulo ego miser, ut
(23) ipse memor sit mei seruicii et ne destruat me mor-
(24) tuo, quod me uiuente concessit.

Az oklevél szerkezete a legegyszerűbb: promulgatio, narratio, dispositio, testes, és befejezésül a corroboratíot helyettesítő petitio. Keltezése nincs; abban az időben, mikor okleveleket a későbbi korhoz viszonyítva még igen gyér számban adtak ki, nem tartották szükségesnek pontos keltezással ellátni az egyes darabokat. Az oklevélben olvasható egyetlen kor-meghatározás a királyi beleegyezésnek és nem az oklevélnek keltére vonatkozik.

Ez az egyszerű forma, mely a későbbi fejlettebb oklevél-stilussal csak annyiban rokon, hogy benne az adományozó Guden a maga személyében (ego Guden, domini mei, habebam, tribui stb.) beszél, kétségtelenül hasonló vonásokat mutat a közeli királyi oklevelek szerkezetéhez. Eredetükre nézve nincs is köztük nagy különbség. A Sz.-László-Kálmánkori

¹⁾ Azt hisszük, hogy »uchuga« nem tulajdon név, nem külön személyt, hanem Ábrahám állását jelentő szó. *Uchug* annyi, mint »libertass«. L. egy II. Bélakori oklevélben Wenzel, Árp. új okm. I. 55. Ugyanígy a bozói prépostság 1135. alapítólevelében . . . »homines . . . quos Hungari *uhug* vocant.« Fejér, VII. 5. 105. »Unum *uhugi* Tomas« a csatári apát-ság részére szóló II. Géza korabeli adomány-levelben. M. Könyvszemle 1892/3. 18.

oklevelek nagy részéről ki tudjuk mutatni, hogy szövegezőjük az az egyház volt, melynek az oklevél szült. Voltaképen, eredetöket tekintve, legtöbb esetben a királyi oklevél és más fórumok oklevelei közt nincs más különbség, csak az, hogy az egyiket a király pecsétjével, másikat másnak pecsétjével pecsételték meg, vagy pecsételetlenül hagyták. A szöveg szerkezetéhez ekkor még a királyi kancelláriának kevés köze volt.

Arra nézve tehát, királynak tekintendő-e egy oklevél, ha a szöveg erre felvilágosítást nem ad: az oklevél pecsétje a döntő. Szerencsére a Guden-féle adománylevelé erre tájékoztatást nyújt. Azon, az oklevél aljában két párhuzamos bevágáson keresztül többször átvont hártya-szalagon pecsét-töredék van. Sokat nem látunk belőle. A pecsétkép ki nem vehető, köriratából alig egy-két betű látszik.

1. pecsét.

A veszprémi káptalan levéltárában kutatva, szerencsére, sikerült ugyanazon pecsétnek egy — bár sokkal fiatalabb, de jóformán ép — lenyomatát megtalálnunk, mely a Sz.-László-korabeli oklevél pecsétjével teljesen megegyezik, úgy, hogy a kettő egy-ugyanazon pecsétnyomó lenyomata.

Ez ép pecsét egy datálatlan, írása után ítélve a XIII. század első feléből való oklevelen, sűrke selyemfonálról függ. Egy sajtáságos, madárszerű alakot ábrázol, melynek hátán egy más alak van. Köriratában a betűk nem miként ez pecsétteken, érmeiken általános szokás, *befelé*, hanem *kifelé* fordítvák s a körirat alulról fölfelé olvasandó. A szentírásból a psalmusokból vett jelszót tartalmazza: HORTITVDO- QMHT- ET- LĀVS- QMHT- DOMINVS. ¹⁾ Egy-két betű a köriratból a Sz.-László korabeli oklevél pecsétjén is kivehető.

2. pecsét.

¹⁾ Veszprémi káptalan magán levéltára 9. doboz, *Kemese* esomag. Az oklevél, melynek kiadására nem akadunk, a következő: Ego Zaah

A kettőnek összehasonlításából kétségtelen, hogy mindkét oklevelet, a XI. századit úgy mint a XIII-ikből valót, oly forum, oly testület állította ki, mely közel kétszáz éven át *egy* pecsétnyomót használt. Mi lehetett e testület? Világi hatóság nem, mert ennél a középkor általános szokása szerint a pecsét változott a hivatal viselőjének személyével. Csak egyházi testületre, káptalanra gondolhatunk, mely a későbbi időkben is, tekintet nélkül az azt alkotó egyénekre, mint jogi személy, századokon keresztül ugyanazt a pecsétnyomót használta. A pecsétnek a szentírásból vett körirata is erre látszik utalni.

Mindakét oklevél adományt, végrendeleti hagyományt foglal magában a veszprémi káptalan javára. Arra, hogy az okleveleket, a tárgyak által kizárólag érdekelt káptalan, a veszprémi, állította volna ki és pecsételte meg, ismerve e tekintetben a középkor elővigyázatát, alig gondolhatunk. Egy nem érdekelt testület, például a székes-fejérvári vagy az esztergomi káptalan hivatottabb volt azok kiadására. Guden adományja az első helyen az *esztergomi* comest nevezi tanuúl; utána Herney fiát Szellát, ki Pauler szerint ¹⁾ Salamon király Ernýjének lehet fia; csak aztán tér át az egyházi férfiak tanuságára. Melyik káptalannak volt tagja Márton prépost ²⁾ és Suni dékán; XI. századi emlékeink hézagos volta miatt ki tudná megmondani? Ha sikerülne kideríteni, hogy ezek a veszprémi káptalan tagjai: kétségtelenül ez az oklevél kiadója, főntebbi kétségünk daczára is. Az esztergomi comes megnevezése miatt az esztergomi káptalanra gondolnánk; de nem igen valószínű, hogy a káptalan, mint egyházi testület, a világi

de villa Pestey, positus in lecto inuermittatis, ante diem extre(mum) mortis mee propter remedium anime mee contuli ecclesie sancti Michaelis de Vesprimio predium meum quod habui in villa Kameche cum molendino et terris quas ibi habui et cum dolabro; volens mihi Christum facere heredem, quia carnali carebam herede.

¹⁾ A magyar népsz. tört. I. 568. 292. *jegyz.* Sella nevű tanu különben előjön sz. Lászlónak a pécsi püspökség részére szóló nem kétségtelen hitelességű 1093. oklevelében is. Fejér, I. 482.

²⁾ Márton nevű kanonokról, ki a bakonybéli apátságot egy birtokkal ajándékozta meg, megemlékezik a bakonybéli conscriptio sz. László idejében, Wenzel I. 33. E Márton az apátság közellete miatt minden valószínűség szerint a veszprémi egyháznak volt kanonokja.

méltóságok viselőit a tanuk sorában előbb említené, mint azokat, kik a káptalan élén állanak.

Ismerjük úgy az esztergomi, mint a veszprémi káptalanok legrégibb pecsétjét; egyiknek sincs semmi hasonlatossága a Guden és Zaah-féle oklevelek pecsétjéhez.

Zaah adományja, a kis oklevél írásának tanusága szerint, legkésőbb a XIII-ik század első felében történt. Ha azt az esztergomi káptalan foglalja írásba, azon olyféle pecséttel találkozoznánk, aminőt Knauz a káptalan valószínűleg legrégibb pecsétjeül ismer. ¹⁾ E pecsétet, mely a XII. század óta volt használatban, már 1225-ben, újabb, részben maig is használt pecsét váltotta föl. Épp így van tudomásunk a veszprémi káptalan legrégibb pecsétjéről is. Egy 1207. évi oklevelen függ, egyikén a legrégibbeknek, melyeket a veszprémi káptalan kiadványául ismerünk. ²⁾ Még e XIII. századi káptalani oklevél is oly szerkezetű, hogy szövegéből nem ismerjük föl annak kiadóját. Subjectiv módon csak az író notarius szólal meg benne; ez vezette tévútra a szöveg érdemes közlőjét is, ki az oklevelet »jegyzői okmány«-nak minősítette, ³⁾ holott az kétségtelenül káptalani kiadvány. Bizonyítja ezt hártya-szalagról függő, eddig ismeretlen, teljesen ép pecsétje. A pecsét alakja — sphragistikánkban egész szokatlanul — csúcsára állított dülény (◊), rajta a veszprémi egyház védszentjének szemben álló alakja és e körirat látható: jobbról SIGILLI(VM), balról SILLI(VM) (így). Bizonyos tehát, hogy eddigelé ez a veszprémi káptalan legrégibb pecsétje, mely a XII. század óta volt használatban; mert a XIII. század huszas éveinek kezdetén már más pecsétje van. ⁴⁾

Ha tehát akár egyik, akár másik káptalan kiadványa az a két oklevél, melyeknek tán másfélszáz év által elválasztott pecsétjei egy-ugyanazon typarium lenyomatát mutatják: okve-

¹⁾ Knauz, Mon. Strig. I. 52. 687.

²⁾ Köröendi Batthyány-levéltár. Acta antiqua (Alm. 3. lsd. 3.) Vámos nr. 125.

³⁾ Wenzel, VI. 320.

⁴⁾ V. ö. Tört. Tár, 1886. 560. hol még — nem ismervén akkor a köröendi oklevél pecsétjét — abban a nézetben voltunk, hogy a veszprémi káptalan legrégibb pecsétje az, a melylyel 1220—1275. évek közötti kiadványain találkozunk.

tetlenül más formájú és köriratú pecsétet látnánk, kivált Zaah oklevelén.

Vannak gyér nyomok arra, hogy a káptalanok egyes működésre, különösen idézésre külön pecséttel éltek. Éppen a veszprémi káptalánról tudjuk, hogy volt már a XIII. században oly pecsétje, melyet csak perbeidézéseknél (de nem oklevél-pecsételésre) használt;¹⁾ de itt is utmutatást ad a pecsétet használó káptalaura nézve a pecsét képe, mely sz. Mihályt ábrázolja. Ha a körirat nem is nevezi meg a veszprémi káptalant, sz. Mihály képe nyomra vezet. Sajnos, hogy a Sz.-László-kori oklevél pecsétje úgy kifordított köriratával, mint értelmetlen ábrázolásával előttiünk sphragistikai rejtély, mely nem ad felvilágosítást az oklevelet kiállító forum felől.

Bármiként dőljön is el, esetleg új emlékek felmerültével, e kérdés, annyi tény, hogy a veszprémi káptalan levéltárának e nagyérdékű darabjában megismertük legrégibb oklevelünket, melynek kiállításában a királyi kancelláriának semmi része sem volt — még a pecsét felfüggesztésében sem.

A Sz.-László korabeli oklevélben oly emlékekkel volt dolgunk, mely magán-adományt, a királyi kancellária teljes mellözésével foglalt írásba; lássuk most a hozzá korra nézve legközelebb esőt. Néhány évtizeddel közelebb jutunk korunkhoz. Kálmán király idejében történt, hogy a nyitrai comes, Moyzes, a pannonhalmi apátságnak egy oly birtokára tette kezét, melyet az már Sz.-István idejében és engedelmével egy bizonyos S. nevű egyénnek adományából bírt.²⁾ Ez ügy bírá-

¹⁾ Pray, Syntagma de sigillis tab. I. nr. 1.

²⁾ Az oklevél ki van adva Wenzelnél VI. 77. és utána töredékesen Knauz, Mon. eccl. Strig. I. 78. A kiadásban kimaradt a lényeges S. betű. Wenzel így írja: *predium quod beato Martino Sancti Stephani gratia concesserat*. Holott a szöveg ez: *predium quod beato Martino S. sancti Stephani gratia concesserat*. Ez lényeges különbség; mert e szerint a legrégibb, Sz.-István király jóváhagyása mellett történt *magán*-adományok egyikével van dolgunk. Wenzel kiadásában egyéb apró hibák még:

3. sor *domino* helyett *domno*,
 14. » *fiure* » *fiuree*,
 20. » *populum* » *poplum*,
 21. » *facta est* » *est facta*,
 23. » *super* » *supra*,
 24. » *super* » *supra*.

jául a király Gyárfás (Gervasius) nyitrai püspököt, az elsőt kit névszerint ismerünk, küldte ki. Ez megvizsgálja az ügyet; az apátság jogát elismeri, de a nyitrai comes és emberei nem engednek. A bíró elrendeli, hogy ez ügyben Esztergomban tüzes vas-próbát tartsanak. »*Nobis* arbiter iudicium ferre (*így*) iudicavit«, mondja a pannonhalmi feljegyzés, mely ez érdekes darabot az utókornak föntartá. Az istenítélet reggelén a pannonhalmiak megjelennek Esztergomban, az ellenfél nem. Az előbbieket tanukkal bizonyíttatják ott voltukat, és ezek igen tekintélyes tanuk. Lőrincz érsek, az ügyben működő »arbiter«, és mások bizonyosságával elmennek a királytól kiküldött bíró, a nyitrai püspök elé; az ellenfél meg nem jelenését méltán visszavonulásnak véve, magukhoz veszik a pristaldust és ennek bizonyossága mellett megjárják a tőlük elfoglalt birtok határait (*nosque . . . ad iudicem reversi fuimus . . . ad silvas cum pristaldo nomine Metesdino intravimus . . . metas recuperavimus*).

Oklevél-e ez, vagy csak egyszerű, a hitelesség külső jeleivel el nem látott feljegyzés, melyet a pannonhalmiak, »*pro privata notitia*« készítettek, ez a kérdés. Mert, hogy az iratot a pannonhalmiak fogalmazták, a felől az idézett részek után nem lehet kétség.

Az iratnak eredetije nincs meg. Szövegét a pannonhalmi főapátság nevezetes chartulariuma, a Liber ruber tartotta fönn.³⁾ Legrégibb chartulariumunk föltétlen hitelt érdemel. Mődukban van a benne feljegyzett hatvan oklevélszövegnek csaknem mindegyikét a most is meglévő eredetiekkel összevetni. A másolat pontos; alig akadunk más hibára, mint amit a kor folyamán a tulajdonnevek alakjában a változó helyesírás okozott. A benne foglalt legfiatalabb oklevél IX. Gergely pápának egy 1240. évi bullája.⁴⁾ Abban a korban írták tehát, mikor a régibb oklevelek írása, a bennök foglalt rövidítések megoldása, írással foglalkozók előtt élő tudatban volt. Ez mindenestre emeli hitelét, értékét. A benne található hatvan

³⁾ Liber ruber 120. levél (pag. 23.) e felirattal: *Privilegium de Sala in Wag*.

⁴⁾ Fol. 21b. (pag. 42.) Kelte: XIII. kal. Martii, pontificatus anno XIII. *Confirmatio domini Gregorii pape contra Albenses*.

darabból ötvenkilencz kétségtelen oklevél, egyszerű feljegyzés nincs köztük, csak ez egynél, a Kálmánkori ítéletlevélnél,¹⁾ merülhet föl kétség.

Szövege azt a benyomást teszi, hogy az nem más egyszerű feljegyzésnél, melyet a pannonhalmiak a pör eredményéről írásba foglaltak. Beiktatása a Liber Ruberben található gyökös oklevelek közé, valamint annak egykorú felirata, amellel bizonyít, hogy azt valóságos oklevélnek tekintették. »Privilegium« szóval nem illettek volna oly iratot, mely külsőleg a hitelesség jeleit nem mutatja. A XIII. század közepén, mikor a chartulariumot írták, a privilegium szót már határozottan oly oklevélre értik, mely pecséttel, még pedig függő pecséttel volt ellátva.

Az irat stílusa subjectiv módon a pannonhalmiakat szólaltatja meg (*nos*); épp így beszél magáról Godofréd zobori apát 1111-ben és 1113-ban, mikor apátsága birtokait összeírja és mikor egy apátsága javára dönt pör folyamát előadja. Kivált ez utóbbi oklevél és a jelen irat eszmemenete közt nagy a rokonság. Mindkettő a pör keletkezésével kezd; mindkettő Szent-István korabeli adományokra hivatkozik. Elmondják a per folyamát, a bizonyítási eszközöket, az eredményt, az ítéletet, és ennek végrehajtását. Mindkettőben az beszél, az írja az oklevelet, akinek érdekében van, hogy az eredmény feledékenységbe ne menjen. A zobori oklevélnél a per minden változásáról referálnak a királynak; bár ez a döntést az esztergomi érsekre bizza, ugyanarra, kire a pannonhalmiak mint tanura hivatkoznak: a végső elhatározást, az ítélet megerősítését a király magának tartja főn. Ezért pecsételteti meg királyi pecsétjével azt az oklevelet, melyet a zobori apát saját érdekében szerkesztett. A pannonhalmi pör kisebb fontosságú; kisebb vitás területről, melyet nem is királyi adomány alapján bírt a monostor, volt benne szó. Ezért nem volt szükséges a királynak a pör minden mozzanatáról tudomást vennie. Rábizza az egészet a nyitrai püspökre, végezzék az vele. Az irat nem is említi egyszer sem a királyt, még a püspöknek adott meghatalmazásról is egész

¹⁾ Az irat korára nézve I. Fejérpataky, Kálmán kir. oklevelei 50—51.

határozatlanul azt mondja: »data est potestas domno Gervasio eiusdem loci episcopo causam discutere.« Az ítéletet nem is erősíti meg a király; azzal a püspök teljesen végez. — A per eldőltevel a pannonhalmiak az egész ügyet írásba foglalják; minthogy ők írják, természetesen magukat szólaltatják meg az iratban. Ezt azután kétségtelenül felmutatták bírójuknak, ki azt akár pecsétjének felfüggesztése által, akár valami más jellel megerősítette; s ezzel a feljegyzés »privilegium«-má vált.

A két ítéletlevél, mindkettő az ítélet által érdekeltek szövegezésében, mint látjuk, érdekes összehasonlításra nyújt alkalmat. II. Béla király idejéből is van két ítéletlevélünk. Egyik a bakonybéli apátság, a másik a zágrábi püspökség részére szól.¹⁾ Egyiket a király pecsételi meg; a másikat a bíróként szereplő esztergomi érsek állítja ki. Szerkezetükben mindkettő teljesen eltér egyéb egykorú oklevelektől, és a két, Kálmánkori oklevélre emlékeztet, azzal az eltéréssel, hogy a Kálmánkoriak szerkezetében nyilvánuló subjectivitás, mely első személyben szólaltatja meg Godofredus apátot és a pannonhalmiakat, a II. Béla korabelieknél teljesen elvész és az oklevelek a legszigorúbb objectivitással elbeszélő formában vannak tartva, egészen úgy, miként Dávid duxnak Sz.-László pecsétjével megerősített donatiója.

Két oklevélről szóltunk eddig, két különböző természetű okleveles emlékről. Egyik a király jóváhagyásával történt adományról szól; a másik a király nevében hozott ítélet. Mindkét ügylet a király előzetes jóváhagyásával történt; de a végleges írásbafoglaláshoz — még symbolice sem, pecsét alakjában sem járult a király megerősítése. Mindkettő a szó szoros értelmében vett charta pagensis. És mégis, hasonlítsuk hozzá azon emlékeinket, melyeket királyi oklevelekül ismerünk; vesziünk-e tartalmukban, külső kiállításukban — a királyi pecséten kívül — lényeges eltérést, lényeges különbséget észre? Ha a Guden adományáról szóló oklevelen királyi pecsét van, azt épp úgy sz. László oklevelének kellene tartanunk, mint a Dávid dux adományáról szólót, melyet csak királyi pecsét

¹⁾ Weizel I. 38. — Tkalčić, Mon. eccl. Zagrab. I. 1.

emelt a királyi oklevelek közé. Ha a pannonhalmi ítéletlevélnek esetleg meglévő eredetijén Kálmán király pecsétjét látnók, az csak olyan királyi oklevél volna, mint például a bakonybéli apátság huszonnégy telkéről szóló ítéletlevél, melyet egyedül II. Béla királynak rajta függő pecsétje miatt, és nem az oklevél természetéből és szerkezetéből következtetve kell a királyi oklevelek közé sorolnunk. Sok esetben külsőségek, és nem belső szerkezet után ítélnéljük meg, mit tartsunk az oklevél eredetéről. A szövegezés, az oklevélszerkezet biztos nyomra e korai időkben ritkán vezetvén, gyakran csak a külső tulajdonok döntik el valamely oklevél királyi voltát. Ezért fontos, és a királyi kancellária történetére nézve mellözhetetlen e korbéli magán-okleveleinkkel, még pedig első sorban a reánk maradt eredetiekkel megismerkednünk.

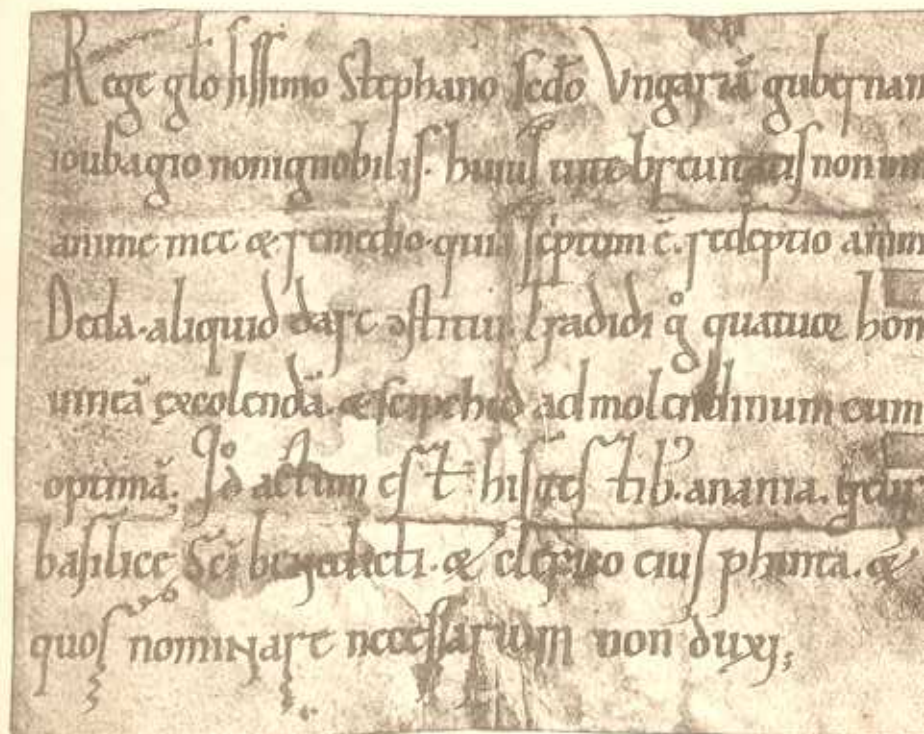
II.

Magán-oklevelek II. István király korából.

Annak az egy-két okleveles emléknek felsorolásával, melyek II. István korából jutottak reánk, hamar végezhetünk: nem több az, mint két *eredeti* oklevél és három oklevél-szöveg.¹⁾

A két eredeti oklevél magánadományt tartalmaz; mindkettőnek létrejöttére a király adja meg az engedélyt. Miként Sz.-László Gudennek, úgy II. István Acha veszprémi nemes jobbágnak és Fila veszprémi kanonoknak megengedi, hogy a pannonhalmi apátságnak, illetőleg a veszprémi káptalannak hagyassák birtokaik egy részét. Sajátságos véletlen, hogy a legrégebb magán-adományokról szóló eredeti oklevelek Veszprém nevével kapcsolatosak. De nemcsak e név, hanem belső szerkezetük is rokon. A Guden adományáról szóló oklevél, bár

¹⁾ Természetesen, nem számítjuk ide a Korusnak szóló, 1130. decz. 27. Budáról keltezett ügyetlen koholmányt (Fejér II. 81.), melynek »több mint gyanus« voltát Salamon Budapest tört. III. 16—17. fősleges bőséggel fejtegette. Még képtelenebb volt a jelen század harminczas éveiben felmerült hír, hogy II. István korából, 1131-ből egy glagol betűkkel írt magyar nyelvű oklevelet fedeztek föl. V. 5. »Sz. I. Íszrevételek a II. István idejébéli 1131-iki magyar oklevélre« cz. füzetet.

Anno Stephano Secundo Ungaria gubernante. Ambrosio quoque episcopo beatuscensi existente. ego Acha uelipensis
 magnobilis. huius uite breuitatis non uincens. q[uod] p[ro]p[ri]etatum momenta adinonesse festinat. p[re]ceptuone
 p[re]ceptio. qui scriptum est. p[re]ceptio anime uis. p[ro]p[ri]etate. cenobio beati MARTINI eiusdem abbate p[re]sente
 dante. stitui. tradidi q[uod] quatuor hominum capita simul cum uinea & molendino. scilicet burd adande
 oda. & serche ad molendinum cum sua uxore Scinissa. Imulund ad opus mansionarij. & cortinam
 actum est t[er]ribus. anania. gen[er]osi canonico. qui & huius p[ro]p[ri]etatis scriptor est. chrwaq[ue] p[re]b[ite]ro
 yadicti. & clerico eius phanta. & luboych regio iudice. nec non & alijs quam pl[ur]ib[us]
 arte necessarij non duxi.

korát a II. István korabeliektől közel fél század választja el, mintha régibb mintája volna e kettőnek. Írásuk más, nem is egyugyanazon egyház javára szólnak, nem is egy hely őrizte meg számunkra e két régi emléket, mégis bizonyos megállapított formát látunk bennök.

A II. Istvánkori oklevelek egyikét Pannonhalmán őrzik.¹⁾ Igen szépen írott, 97 cm. magas és 28 cm. széles, jól fenn tartott hártya. Mindössze hét teljes és egy megkezdett sort tartalmaz. Acha veszprémi nemes jobbágy elbeszéli benne (ego Acha), hogy *második* István király és Ambrus *győri* püspök idejében sz. Márton monostorának négy szolgát, szőlőt, egy malmot és egy szép szőnyeget ajándékozott. Ennek az adománynak tanui: Ananias győri kanonok, ki egyúttal az oklevél írója, két más pap, a királyi bíró és még többen.

Az oklevél nem ismeretlen;²⁾ de régisége és a közlésben ejtett egy-két kisebb hiba, indokoltá teszik, hogy rövid szövegét az eredeti után újra lenyomassuk:

(1) Rege gloriosissimo Stephano secundo Vngariam³⁾ gubernante, Ambrosio quoque episcopo Geuriensi existente, ego Acha Uespremensis

(2) iobagio⁴⁾ non ignobilis, huius vite brevitatis non in memor, que per horarum momenta ad non esse festinat, pro redemptione

(3) anime mee et remedio, quia scriptum est: redemptio anime viri proprie divitie,⁵⁾ cenobio beati Martini, eiusdem abbate presente

(4) Deda, aliquid dare constitui. Tradidi ergo quatuor hominum capita simulcum vinea et molendino, scilicet Burd ad eandem

(5) vineam excolendam et Scipched ad molendinum cum sua uxore Scinissa, et Mulund ad opus mansionarii, et cortinam

¹⁾ Pannonhalmi házi ltár. caps. 6. lit. A. Másolata a Liber Ruber sa levelén (pag. 15) e felirattal: Privilegium Stephani regis super donatione Acha.

²⁾ Közli Wenzel, I. 48. Rövid töredékét adta Fajér VII. 4. 60., Pray után.

³⁾ Liber Ruber: *Hungariam*.

⁴⁾ L. R. *iobagio*.

⁵⁾ Idézet a Példabeszédek könyvéből, Proverb. 13, 8.

(6) optimam. Quod actum est his testibus: Anania Geuriensi canonico, qui et huius privilegii scriptor est, Chiwaque presbitero

(7) basilice sancti Benedicti et clerico eius Phinta¹⁾ et Lithouch regio iudice nec non et aliis quampluribus,

(8) quos nominare necessarium non duxi.

Az oklevél meg volt pecsételve. A hártya közepe táján párhuzamos két-két bevágáson keresztül hártya-szalagot húztak, mely a pecsétet az oklevél hátához szorította. Ha a pecsétnek csak kis töredéke korunkra jutott volna, világosabban látnánk. Az oklevél mellett jelenleg van ugyan egy kis pecsét-töredék, mely nagyságából ítélve, egykor királyi pecsét lehetett; de kérdés, a töredék ehhez az oklevélhez tartozik-e.

Pannonhalmán királyi oklevélnek tekintették az Acha adományáról szólót. A XIII. század első felében, mikor, úgy látszik, az apátság legfontosabb adomány- és jogleveleit a készülőben lévő chartularium számára összeszedték, ezt írták hátára: »Privilegium Stephani regis super donatione Acha.« E rubrummal vezették be a Liber Ruberbe is. Mi azt hisszük, és aligha csalódnunk benne, hogy az oklevél: »Privilegium capituli Geuriensis super donatione Acha«.

A szöveg maga vezet reá, hogy szerzőjét a győri káptalanban kell keresnünk. Időmeghatározással kezdődik, az adomány keltét két időponthoz kötvén: mikor II. István volt a király és Ambrus volt a *győri* püspök. Ha királyi volna az oklevél, mert egyébként szerkezete szerint bizvást lehetne az is, a király neve után okvetetlenül az esztergomi érseket is megnevezné. Királyi oklevél tanui előkelő emberek, főurak, püspökök és más főpapok. Itt a tanuk elseje *győri* kanonok; a tanuk közt rangban a legnagyobb, ő is írja az oklevelet. A többi tanu egyszerű pap, a királyi bíró és még sok más, kiket nem is érdemes megnevezni. Az, hogy *Győr* ennyire előtérbe lép, kétségtelenné teszi, hogy az oklevelet is itt, az itteni káptalanban írták. Ha a kész oklevélre később a király pecsétjét függesztetik, ezt a szöveg valahogy sejtetné, ha más-kép nem, pl. így: »rege concedente«, vagy »rege annuente«.

¹⁾ L. R. Phynta.

in nomine sancti spiritus
 stephano. anno
 regni eius primo
 quod
 in die
 de iudicio
 in die
 regis
 pascalidis
 omni facit con.

in nomine sancti spiritus
 autē dignitate obsequio
 regis huiusmodi
 in meā substantiā a sup
 quē michi nec i firmatū
 tomasteno sē archiepiscopi
 in edicionē ministravit
 regis stephani si quā
 pascalidis
 omni facit con.

Ez az oklevél a következővel egyetemben, melynek keltezése szintén nincs, korra nézve a harmadik emlék, mely a királyi kancellária hozzájárulása nélkül jött létre.

A II. István-kori eredeti oklevelek párját a veszprémi káptalan magánlevéltára őrzi.¹⁾ Kevésbé jól van főtartva, mint a másik, kiállításában sincs annyi csín. Jóval kisebb (7.5 cm. magas és 20.3 cm. széles) hártyát tíz teljes és egy megkezdett sor írása tölt meg oly sűrűn, hogy ez a hártyával való takarékosagra mutat. A hártya foltos, az írás megsárgult. A lapot az írásra gondosan előkészítették; mintegy 6 mm.-nyi közökben vak vonalakkal megvonalozták, e vonalakat aztán sűrűn teleírták az oklevél szövegével.

E szöveget eddig csak Fejér kiadásából ismerjük,²⁾ ki a keltezetlen oklevél dátumát 1131-re teszi. Kiadása több helyt hibás, mi indokolttá teszi, hogy a rövid oklevelet, mely II. István-kori eredeti oklevélanyagunk ismeretére igen fontos, újból közzé tegyük.

(1) In nomine sancte trinitatis et indiuidue unitatis. Regnante uictoriosissimo rege

(2) Stephano, archiepiscopatus autem dignitatem obtinente domno Feliciano, Wezprimi-

(3) ensi uero presule meo uenerabili Nana, curiali quoque comite Georgio, ego Fila carens

(4) herede hereditariam meam substanciam a supradicto domino meo rege, quod mei iuris esset,

(5) inpetraui. Pronideo igitur michimet in futurum predium meum, quod Vrsu nominatur, cum seruis et liberis

(6) domibus ac uincis monasterio sancti Michaelis ordinaui omni ambiguitate postposita,

(6) sed prenomínatos liberos, qua michi condicione ministrabant, delegauerim. Huic itaque ordinacio-

(8) ni regieue permissioni si quispiam tamquam temerarius contraire conabitur, sancti

(9) regis Stephani iudicio seu maledicto subiaceat. Inpetrator istius rei Ysaac filius Petcu,

¹⁾ Veszprémi kápt. magán ltára, caps 4. Felső-Eörs csomag, No. 2

²⁾ Fejér IX. 7. 631.

(10) pristaldus Bratislou, notator Saulus, scriptor Zacheus, testes nero Barnabas, Fabianus et

(11) omnes socii eorum.

E szöveg tanusága szerint, az oklevél teljesebb formákat mutat föl, mint a pannonhalmi. A királyi oklevelek mintájára invocatio vezet be, egészen olyan, minőt a XII. század végének királyi okleveleiben is találunk. Maga a szöveg kormeghatározással kezdődik, még pedig négyszeressel: király, esztergomi érsek, *veszprémi* püspök, curialis (*veszprémi?*) comes. A veszprémi püspök névéhez Fila, ki az oklevél hátán olvasható, XII. századi felírás: »Ordinacio File Uesprimiensis canonici« — szerint veszprémi kanonok volt, hozzá teszi: presule meo. Miként Guden és Acha, Fila is maga szólal meg (ego Fila) első személyben s e szövegezésnél következetesen megmarad. Örököse nincs, kieszközli II. Istvántól, hogy öröklött javairól szabadon rendelkezessék. A királyi engedélyt megkapja. Őrsi birtokát a veszprémi sz. Mihály monostornak (káptalannak?) hagyja minden tartozékával együtt. A poena formulája fejezi be a végrendelkező intézkedését; ezzel teljesebb Acha adományánál. Következik végül mindazok megnevezése, kik az ügy végrehajtásában közreműködtek és tanuk voltak. A közreműködők sora teljes. Megnevezi a közbenjárót (impetrator), a pristaldust, ki a monostort a birtokba bevezette, az ügy feljegyzőjét (notator), az oklevél íróját (scriptor), a tanukat (testes), kik legnagyobb valószínűség szerint a végrendelkező Filának kanonok-társai. Acha megelégszik az oklevél írójának és egy-két tanunak megnevezésével.

A veszprémi adománylevelével teljesebb, de a sorrendben ugyanazt a menetet követi, mint a pannonhalmi. Kormeghatározás elöl, tanuk felsorolása a végén; pedig kétségtelen, hogy veszprémi vonatkozásaik daczára a két oklevelet különböző helyen írták. Az előbbinél minden nyom Győrre mutat, az utóbbinál minden nyom Veszprémre. Az oklevél élén Fila a királyon és esztergomi érseken kívül a püspökök közül csak a *veszprémit* nevezi meg; *saját* püspökének mondja őt. Veszprémi pap lehetett az a Zacheus, ki az oklevelet írta,¹⁾ a veszprémi

¹⁾ Később (1142—1146-ban) győri püspök, Fejér, II. 119; Wenzel, I. 56.; Martirius esztergomi érsek 1156-ban említi egy birtokát Knauz,

káptalan tagjai a tanuk. Ha az oklevél megerősítés czéljából a király elé kerül, tanúkul előkelőbb egyéneket nevez meg.

Nem alaptalan tehát a föltevés, hogy Fila adományát is az a káptalan foglalta írásba, melyre az oklevél vonatkozásai utalnak, a nélkül, hogy a király előzetes beleegyezésén kívül szükségesnek vélték volna azt a király pecsétjével is megerősíteni. Az oklevél eredetijén van ugyan pecsételés nyoma. A hártya alsó részén, a közepétől kissé balra két párhuzamos bevágást látunk; erre volt a pecsét egy hártyszalag segítségével megerősítve; de a pecsétnek töredéke sem maradt reánk; az oklevél kiállítójára nézve tehát tájékoztatót nem nyújt.

A két István-kori oklevél rokon vonásaiból, az oklevelek egyező szerkezetéből arra vonhatunk következtetést, hogy a hol — különböző helyről eredő okleveleknél ennyi hasonlóságra akadunk: ott e két eset nem lehetett egyedül álló. Egyforma okleveles gyakorlatot csak hosszabb idő, bizonyos megállapodottság teremthet. Míg a királyi kancellária által megpecsételt darabok szerkezetükben különbözők, még a pecsét felfüggesztésében sem mutatnak egyenlő eljárást: addig azon három darab, melyekről kimutatni igyekeztünk, hogy létrejöttükhöz a király kancelláriája hozzá nem járult, annyi egyező vonást mutat szerkezetükben, szövegezésükben, hogy önkénytelenül arra a gondolatra jövünk, hogy az a tömérdek magán-adomány, mely Sz.-István király kora óta egyházak részére történt, és melyekről II. Béla, II. Géza korabeli királyi oklevelek csak homályos képet adnak, bizonyos egyöntetű oklevél-stilust teremtett az azokat írásba foglaló forumoknál, s ez a stilus erősen befolyásolta a királyi kancelláriát is, mikor ez vette kezébe a királyi oklevelek szövegezésének ügyét.

III.

Királyi oklevelek II. István korából.

Három eredeti oklevélről szoltunk eddig, három tanulságos darabról. Egyik sem a királyi kancellária terméke. Sajnos, hogy a II. István korabeli két darab mellé nem állít-

Mon. eccl. Síríg, I. 107. A tanuk közt említett Barnabás, nem lehetetlen, hogy ugyanaz, ki 1146—1158 közt II. Géza notariusza és kancellárja; III. István idejében pedig budai prépost. V. ö. Fejérpataky, A kir. kancellária 99.

hatunk olyan *eredetit*, mely a király nevében, a királyi kancellária kebeléből kelt.

Három oklevél-szöveg áll rendelkezésünkre. Egy rövid oklevél, melylyel István király uralkodása harmadik évében, pörös eljárás útján tíz telket a tihanyi apátságnak visszaadta.¹⁾ 1124-ben a trauai és spalatoai polgárokat atyjától, Kálmán királytól nyert szabadalmaikban megerősíti.²⁾ És végre a garam-sz.-benedeki apátság alapító levelét átiró és megerősítő 1124. évi oklevele.³⁾

Az első oklevél szövege alig néhány éve ismeretes. Imre nádornak 1373. decz. 3-án (XVI. die octavarum festi b. Martini conf.) kelt ítéletlevelébe foglalva találta meg kitünő oklevélismerőnk, *Nagy Imre*, és közölte a Zala vármegyei okmánytárban. Az oklevelet a tihanyi apátság mutatta föl 1368-ban egy pör folyamán, mely egyfelől az apátság és más felől Arácsi János és fia Miklós kir. jegyző közt bizonyos arácsi birtokrész felől folyt. A Bebek István országbíró előtt megindított pör évekig húzódott; 1371-ben Opuliai László nádor előtt folyt tovább, míg végre annak Imre nádor 1373-ban az Arácsiak javára szóló ítélettel vetett véget.⁴⁾

Az átirat szöveg nem teljes, mert Imre nádor átirata az eredetiben felmutatott oklevélnek csak *töredékét* tartotta fenn számunkra.⁵⁾ E kivonatos oklevél-átírás, mely csak arra az egy-két pontra szorítkozik, a melyek valamely ügyben döntő erővel bírnak, számos emléküink teljes ismeretétől fosztott meg; elég a sok közül az aradi káptalan alapító-levelére hivatkoznunk, melyet ez eljárás következtében csak csonka töredékekben ismerünk.

¹⁾ Zala várm. tört. oklevéltár, I. 3.

²⁾ Lucius, De regno Dalm. et Croat. Lib. III. cap. IV. 187. Lucius, Memoria di Trau 20. — Katona, Hist. crit. III. 399. — Fejér, II. 80. — Kukuljevič, Cod. dipl. Croat. Slav. et Dalm. II. 25.

³⁾ Több kiadása közül legjobb Knauz, Mon. eccl. Strig. I. 81.

⁴⁾ Zala várm. Okl. II. 72—93.

⁵⁾ . . . dominus Nicolaus abbas coram iudicte comite Stephano Bubeek . . . quedam quatuor privilegia, unum videlicet domini Stephani olim regis Hungarie, filii condam domini Colomanni similiter regis huius regni . . . exhibuisset, quorum primum scilicet regale, anno ab incarnatione domini MC. decimo octavo emanatum sic *inter alia* explanasset (következik II. István oklevelének csonka átirása). U. o. 75.

II. István ez oklevelében egy vitás kérdést dönt el a tihanyi apátság javára. Elmondja, hogy uralkodása harmadik esztendejében, az ország-tanács jóváhagyásával a tihanyi apátságnak visszaadatta mindazt, ami az őse, Béla »dux« által, bátyja Endre király lelke üdveért az apátságnak adományozott tíz mansióból még megvolt. Béla ugyanis bátyja halála után tíz mansiót adott az apátság szolgálatára. Kálmán király idejében e tíz telket, a király tudta nélkül, a király szolgálatára kényszerítették; az apátságon tehát jogsérelem történt; panaszára a király György győri püspököt küldi ki vizsgáló bírónak. A püspök jogosnak találja az apátság panaszát; az ügyről jelentést tesz a királynak; ez azután az ügyben eljáró püspök által az apátságot visszahelyeztetni elvesztett jogaiba.

Nincs semmi okunk, hogy az oklevél hitelességében kételkedjünk.¹⁾ A hogy egy pör folyamat elmondja, teljesen beillik a korba. Hasonlítsuk hozzá a zabori 1111-iki oklevelet, az előbb említett Kálmánkori ítéletlevelet, és két másikat, II. Béla idejéből.²⁾ Az eszmemenet valamennyiben ugyanaz. A tihanyi oklevél csak abban tér el tőlök, hogy benne subjectiv módon maga a király szólal meg (ego Stephanus). Az apátságot csak sz. Ányos nevével nevezi, helyét nem mondja meg, úgy miként a zabori oklevelek legtöbbször csak sz. Ipoly (s. Ipolitus), a Kálmánkori ítéletlevelél szent Márton, a II. Béla-féle sz. Móricz nevével jelzik az általok érdekelt apátságot. György győri püspök megnevezése, ki az ügy megvizsgálója, szintén a hitelesség mellett bizonyít. Ismerjük őt a két zabori oklevélből,³⁾ az 1111-iki arbei oklevélből.⁴⁾ Ez oklevelek és a tihanyi oklevél közt semmi összefüggés nincs; nem tehetjük fel tehát, hogy ez azokból vette a kornak megfelelő püspök nevét.

Töredék az oklevél, de nem gyanús. Akármily hiteles emlék álljon egy középkori hamisító előtt, nem képes azon kornak teljesen megfelelőt gyártani, melyből hamisítványát

¹⁾ Pauler Gy. szerint »ez oklevél valóságos nincs minden kétségen felül: Magy. nemz. tört. I. 604.

²⁾ Wenzel, I. 38. — Tkalčić, Mon. eccl. Zagrab. I. 1.

³⁾ Kálmán kir. okl. 44, 62.

⁴⁾ U. o. 80.

keltezi. Eppen a tihanyi apátság oklevelei nyújtanak erre példát. Az, aki a XIII. század folyamán a kettős (t. i. a király és ücsese által tett) alapításnak Béla dux nevében kiállított oklevelét koholta, kétségtelenül az I. Endre-féle oklevelet vette mintául. Leírta annak bevezető 11^{1/2} sorát szóról-szóra, úgyszintén annak befejezését, az 52—59 sorokat; csak saját czéljának megfelelőleg változtatott egyet-mást. A közbeeső 12—52 sort, vagyis magát az intézkedést, kénye-kedve szerint változtatta.¹⁾ A hamisító abból a föltevésből indult ki, mert I. Endre alapítása »regnante preato victoriosissimo principe . . . et cum eo nobilissimo duce B.« történt, erről Béla herceg okvetlenül külön alapító-levelet állíttatott ki. Bélától nem ismert oklevelet, ilyet nem vehetett mintául; leírja tehát szóról-szóra Endrének bevezetését és végét, melyben vagy Endre beszél, vagy Endréről beszélnek; s hogy Bélát valahogy mégis behozza, a vége felé kibővíti az Endre-féle szöveget:

Endre szövege:

Hec omnia libera donatione ad prefatum sanctum cenobium contulimus; et ne quis etc.

A kibővített szöveg:

Hec omnia libera donatione ad prefatum sanctum cenobium de consensu nostro ac etiamque consilio karissimae fratris nostri Bele ducis contulimus; et ne quis etc.

Igy tesz a corroboratio formulájában is, hol a czélzatosság még inkább szembeötlő:

Endre szövege:

Et ut hec descriptio rata atque inconvulsa permaneat, sigilli nostri impressione signavimus, fidelibusque nostris corroborandam tradidimus.

Az állítólagos Béla-féle szöveg:

Et ut hec fundatio rata atque inconvulsa permaneat, sigilli eiusdem dilectissimi fratris nostri B. ducis impressione signavimus, fidelibusque nostris corroborandam tradidimus.

Híába utánozta a hamisító az akkor talán még megvolt eredeti oklevélnek (mert a mai példány annak csak lü egykorú mása) stílusát, formáját, még a pecsét megerősítésére szolgáló bevágások elrendezését is: mihelyt eltér mintájától, rögtön vét a kor ellen.²⁾ Bajosan lehet a II. István-féle okle-

¹⁾ Pannónhalmán, Acta Tihan, fasc. 1, nr. 2. kiadattan.

²⁾ A hamisítvány czélzatosságát leginkább előárulja e rész, melyről az I. Endre-féle szöveg (Fejér I. 388.) semmit-sem tud. A hamisítvány

vél hamisítójáról föltenni, ha valami valódi okmányt utánozott is, hogy egyben-másban el ne árulná magát.

Ellenkezőleg, II. István oklevele egy érdekes ténynyel ismertet meg. Megtudjuk belőle, hogy I. Béla igenis tett adományt a bátyja-alapította monostor javára; de ez adománya nem az alapításkor, hanem bátyja halála után »pro anima fratris sui Andree regis«, 1060—1063 táján kelt. Az adomány, ha ugyan II. István teljesen emlékezik meg róla, tíz mansio (telek, szállás); a telkeknek nevök nincs, a család fejéről nevezik, mely azt lakja, műveli. Teljesen beleillik a korba; az adományozott birtokoknak határozatlan körülírása, a határjeleknek ingadozó, pontos leírásban szökölködő volta, tanyáknak, telkeknek csak az azokat lakók nevei által való megjelölése: ismertető jegye a XI. század végén és a következő első felében kelt egyházi adományoknak. E határozatlanság, a birtoknevek változásai s a szolgálatra rendelt egyének családjában történt változások: szülő okai azon sok pörnek, megtámadásnak és vizálynak, melyeknek legrégebb egyházi alapításainkról és adományokról szóló okleveleink ki voltak téve.

Miként a zobori apátságot 1111-ben, a tihanyit is a király népei rövidítették meg jogai élvezetében. Ott az »institores regii fisci, quos hungarice caliz vocant«, itt a királyi udvarnokok károsították meg az egyházi testületet (decem mansiones . . . absque auctoritate regali, violentia

ezt mondatja I. Endrével: Eandem etiam ecclesiam dei sanctam tali specialis prerogativa ampleximus, hanc eidem gratiam benigniter duximus faciendam, ut in eadem nobis filiusque nostris elegimus sepulturam. Ob hoc eadem ecclesia deo dicata, quam in honore virginis gloriose sanctique Aniani fundavimus, hoc speciali privilegio fulgeat perpetuis temporibus permanente, quod prefata insula ceteraque ville ante eandem insulam habite ab omni genere cuiuslibet collecte seu exactionis in regno nostro sive denariorum sive victualium quocumque titulo nunc et in futurum emergentis sit absoluta omnimodeque expedita atque alienata etc. Az állítólag sz. László alatt 1093-ban kelt tihanyi conscriptio sokban emlékeztet erre; tudvalevőleg ez is hamis. »Et ut nullus omnino hominum de predicta insula facere presumpmat aliquam collectam in denariis seu victualibus quoquo modo, aut violentiam aliquam.« Wenzel, VI. 70. Mind a kettő egy kor terméke lehet, mind a kettő kétségtelenül azután keletkezett, hogy II. Endre 1211-ben az apátságot összes jogaiban megerősítette. Wenzel, I. 106.

udvarnicorum ad servitum regalem retraxit). A zoboriak esetében az esztergomi érsek, a tihanyiaknál szintén egy egyházfő, a győri püspök, a »index«. A zoboriaknál a király pecsétje ráfüggesztésével hagyja jóvá az ítéletet, melyet oklevél-formába a zobori apát szerkesztett; a tihanyiaknál, talán mert a mansióknak *királyi* szolgálatra kényszerítése volt az eset, maga a király szerkesztet saját kancelláriája által oklevelet, mely — sajnos — csak rövid töredékben jutott reánk.

Az elmondottak után nem látunk okot, mely az oklevél hitelességében kételkedni kényszerítene; minden megfelel a kornak, melyből keltezve van. Kivált a pörös eljárás menete olyan, mely magán viseli a XII. század első felének jellegét. Hosszú idő óta — leszámítva Kálmán király dalmáciai okleveleinek déli formáit — ez az első eset, hogy a király maga szólal meg egy oklevélben. Singularisban beszél magáról, egészen úgy, mint Guden, Fila és Acha magán-adományaikban. Közös vonása e négynek az oklevél elején álló kormeghatározás. Kétségtelenül tanuk felsorolása és az oklevél létrejöttének körülményei, író, pecsételő megnevezése, fejezték be István király oklevelét is, mint a magán-okleveleket. Imre nádor csonka átírása azonban e nagyérdékű résztől megfosztotta oklevelünket. —

II. István második oklevele Dalmácia két városa részére szól. 1124-ben, július havában, uralkodása kilencedik esztendejében¹⁾ megerősíti azon kiváltságokat, melyeket Trau és Spalato polgárai atyjától, Kálmán királytól nyertek. Kálmán királynak a trauiak részére adott, 1108. május 25-iki oklevelét ismerjük;²⁾ kétségtelenül hasonló szövegezésű volt az az elöttünk ismeretlen államirat is, melyet a spalatóiak nyertek tőle. Az oklevél-alakban szerkesztett államiratot, hasonló formában, a délvidék okleveles gyakorlatát követve, megerősíti az utód; sajnos, hogy szövegét semmi régi átíratból, csak a Lucius közléséből ismerjük.³⁾

A Dalmácia részére szóló Kálmán-kori oklevelekben a

¹⁾ Uralkodása kezdetére nézve I. Páuler, Magy. nemz. tört. I. 603.

²⁾ Kukuljević II. 14. V. 5. Fejérpataky, Kálmán kir. okl. 81.

³⁾ Kukuljević, II. 25.

dalmát oklevél-formák utánzását ismertük föl;¹⁾ ezt látjuk II. István oklevelében is. Némi változást mutat azonban a magyarországi oklevél szerkezete, igaz, hogy ezt csak a tihanyi oklevél egyetlen példájával igazolhatjuk, mely többé nem különbözik oly mértékben a dalmáciai formáktól, mint Kálmán idejében.

»Ego Stephanus dei gratia Hungarie rex« írja II. István a tihanyi oklevélben; »ego Stephanus Colomanni regis filius, rex Hungarie, Croatie atque Dalmatie« mondja a dalmáciai oklevél. Mind a két oklevél ezzel kezdődik; ily megegyezést Kálmán király korában magyarországi és dalmáciai oklevél közt nem látunk. De abban ismét egyezik a két király alatti gyakorlat, hogy Kálmánt magyarországi oklevelei egyszerűen »rex«-nek nevezik, pecsétje pedig »Ungarorum rex« czímmel illeti őt; míg dalmáciai oklevelei magyar királyi czíme mellé felveszik a »rex Croatiae et Dalmatie« czímet is, egyesítvén a magyar királynak és Horvát-Dalmátország királyainak czímét, kiknek örökébe a hódító Kálmán lépett. II. István is így tesz. Mikor a tihanyiaknak szól, csak »Hungarie rex«; mihelyt a trauiaknak és spalatóiaknak szól: »rex Hungarie, Croatiae atque Dalmatie.« A czimbővülés még korábban sem állandó, és nem kételkedünk abban, hogy pecsétjén is, melynek — sajnos — egyetlen példányáról sincs tudomásunk, megmaradt a Kálmán-kori pecsét-czímnél. A czimbővülés akkor válik állandóvá, mikor a hármaskirályi czímet II. Béla pecsétjébe is felveszi, melylyel úgy Magyarország, mint Dalmácia részére pecsétel okleveleket.²⁾

A czímet II. István mindkét oklevelében a kormeghatározás követi. »Tertio anno regni mei« a tihanyiban; a délvidéki, többszörös időjelzést használó gyakorlatnak megfelelő bővebb forma a Dalmácia részére szólóban: »anno dominice incarnationis MCXXIV., indictione secunda, mense Julio, nono anno regni mei.« Kálmán király 1108-iki oklevele csaknem ily rendben határozza meg az időt; csak a hónap napjával bővebb de viszont elhagyja az indictiót.

A kormeghatározásra maga az intézkedés következik. Röviden, minden formulát, szóvirágot mellőzve, csak a legszük-

¹⁾ Kálmán kir. okl. 77—82.

²⁾ Turul, 1892. 137.

ségesebbekre szorítkozva mondja el a király akaratát. Az intézkedéssel végződik a tihanyi oklevél töredékes szövege; hiányzanak a tanuk, kiknek sora a dalmáciai oklevélben hosszabb, mint maga a többi szöveg. Mindegyik „laudo et confirmo” szavakkal járul hozzá a király megerősítéséhez, épp úgy, mint Kálmán 1108. oklevelében. Közülök sokat más emlékekből is ismerünk. Marcellus esztergomi érsek, az első megerősítő tanu, Kálmán idejében váci püspök volt, mindkét zobori oklevél annak nevezi őt. A garam-szent-benedeki apátság alább következő 1124-iki oklevele is esztergomi érseknek mondja őt, de nem akarunk ez oklevél bizonyosságával élni mindaddig, míg hitelességével tisztába nem jöttünk. Gergely bácsi érsekről a második tanuról, nincs több említés. Simon pécsi püspököt ismerjük mondhatni az összes Kálmán-kori oklevelekből; ő volt az, ki 1109-ben a veszprém-völgyi apácák görög alapítóleveléről a király renovatióját írásba foglalta. Ambrus győri püspök 1124-ben még nem rég ülhetett püspöki székén; a tihanyi oklevél korában, 1118-ban, még György volt a győri püspök; Ambrust különben ismerjük Acha adományából. Cledinus nem más, mint a zobori oklevelek végén említett Quelede (Quelede) bácsi comes; Lambertus a bozóki prépostság alapítója stb.)

Mindezen egyezések a két István-féle oklevél hitelessége mellett bizonyítanak; és egyúttal igazolni látszanak azon feltevésünket, hogy 1-ször a királyi udvartól messze, káptalanok, egyházak székhelyén keletkezett és magánadományokról szóló oklevelek, vagyis az u. n. chartae pagenses szövegezése abban a korban, mikor a Sz-István-féle idegen oklevélminta a köztudatból teljesen kiveszett, befolyást gyakorolt a királyi oklevelek szerkezetére és hogy 2-ször a két István-féle oklevél egyező szerkezete — különböző tárgyuknál fogva — arra enged következtetést, hogy a királyi kancellária, melynek még Kálmán idejében főszerepe a pecsételés volt, némi szerves testületté kezd válni, mely befolyását a király neve alatt kiadott és pecsétjével megerősített oklevelek szerkezetében éreztetni kezdi.

¹⁾ V. ö. Pauler i. h. I. 301.

IV.

A garam-szent-benedeki apátság részére szóló királyi oklevél.

Még egy nagyfontosságú oklevél-szöveg jutott korunkra II. István idejéből: a garam-szent-benedeki apátság részére szóló 1124. évi oklevél.

Igen nevezetes emlék, mert ez őrizte meg számunkra I. Géza egyetlen oklevelének szövegét, melylyel 1075-ben a garami apátságot alapította. De még II. István oklevele sem jutott eredetijében korunkra. II. Endre 1217-ben átírja azt;¹⁾ és a Géza és István-féle oklevelek szövege ebben a formában maradt reánk. II. Endre oklevele tehát az apátság történetének legfontosabb, legrégebb kútforrása; hitelességétől függ nagyrészt a benne foglalt két más oklevél hitelessége is.²⁾

Az oklevél e kiváló volta miatt természetes, hogy történetíróink megérdemelt figyelemben részesítették; sőt újabb időben vita tárgyává is tették. Salamon Ferencz, éles elmével, de talán kevesebb diplomatikai érzékkel vette bonczoló kés alá.³⁾ Föltevéseinek nem felelvén meg II. István oklevele, mely pecsételőtől Péter budai prépostot nevezi meg, elveti nem csak Istvánét, hanem azt is, amit ez átír, és azt is, a melyik Istvánét átírja, t. i. II. Endréét. Érveit a logikából (mintha a XII. század okleveleit annak szabályai szerint szerkesztették volna), és főleg abból meríti, hogy II. Endre oklevelének nincs meg a pecsétje. Ha ettől függne valamely oklevél hitelessége, vajmi csekélyre apadna Árpád-kori megbízható okleveleink száma. A szellemes de kevésbé alapos támadásra nem volt nehéz a védelem; és kiváló oklevélismerőnk, Knauz Nándor e feladatnak lelkiismeretesen meg is felelt.⁴⁾ Ha II. István oklevele ellen más érvek nem volnának felhozhatók, mint a milyenekkel

¹⁾ Knauz, Mon. eccl. Strig. I. 213.

²⁾ Állítólag II. Endrénél egy régebbi átírat is léteznék, melyet 1212-ben sz. *Erzsébet* (†) adott az apátságnak. Fejér, III. t. 128. Knauz, I. 202.

³⁾ Salamon, Budapest tört. III. 12—16.

⁴⁾ Új magyar Sion, 1886. 241. és 321. és A Garam-melletti szent Benedeki apátság 1890. I. 1—32.

Salamon annak hitelességét kétségbe vonta, az oklevél hitele nyert ügy volna.

A II. Endre-féle 1217-iki oklevél eredetijét, melyet az esztergomi káptalan levéltára őriz, az eredeti hártjának külső tulajdonságait egyelőre figyelmen kívül hagyva, szóljunk egymást belső tulajdonairól. Külsejének oly pontos leírását és szövegének oly hű kiadását bírjuk, hogy egyelőre nélkülözhetjük az eredetit. A hogy Knauz azt leírja, alakját, megpecsételését, — teljesen megfelel a kornak.¹⁾ Pecsetje ugyan nincs; de ez nem baj; hogy volt, vagy lehetett volna: mutatják a hártya bevágásai, melyeken II. Endrének három ismert nagy (egyoldalú) pecsetje közül valamelyik függhetett. Szövegében azonban egy-két körülmény feltűnést kelt; a király czíme és az oklevél befejezése. Anélkül, hogy ezért gyanúba fognók Endre átiratát, kötelességünknek tartjuk aggodalmainkat alább elmondani.

II. Endre II. István oklevelét írja át, ez megint I. Gézáét. Sajátszerű, hogy a korra nézve legrégebb oklevél hitelessége, I. Géza alapító oklevele ellen alig hozhatunk fel számbavehető kifogást. Knauz Nándor annyi és oly nyomós érvekkel harszolt az alapító-levél hitelessége mellett, hogy a kételyeket teljesen elnémította. A közbeeső 1124-iki oklevél azonban figyelmes olvasó előtt, ki beleéli magát a XI—XII. század okleveleinek berendezésébe, stílusába, formáiba, méltán okot ad a kételkedésre.

Nagyon sok van ez oklevélben, mely itt, annak szövegében fordul *legelőször* elő. Eddigi vizsgálódásunkban úgy láttuk, hogy hazai okleveleink fejlődésében, az oklevél-stílus és formák megállapodásában nincs ugrás. A fejlődés, az oklevél-formák megállapodása a XIII. század közepéig nyomról-nyomra figyelemmel kísérelhető. I. Endre kora óta, mikor az átültetett idegen oklevél-minták utolsó nyoma is kivész, a magyar királyi oklevelek két forrásból táplálkoznak: egyik a chartae pagenses, a másik a délvidéki szláv-dalmát oklevelek szerkezete. Itt, II. István neve alatt, egyszerre, minden előz-

¹⁾ Átiratait és azon okleveleket, melyekben róla említés történik, I. Knauznál i. m.

mény, minden fejlődési processus nélkül, megjelenik egy teljesen kész, kifejlődött, megállapodott oklevél-alak, mely szerkezeténél, stílusánál fogva épp úgy lehetne egy száz évvel későbbi király, II. Endre vagy IV. Béla oklevele.

»In nomine sancte trinitatis et individue unitatis« — invocatio vezet be a szöveget. Ezt a formát ismerjük ugyan a Fila adományleveléből; de ami utána jön, azzal eddig nem találkoztunk. »Stephanus dei gratia Hungarie, Dalmatie, Croatic, Gallicie, Bulgarieque rex, Colomanni regis filius, omnibus presentes litteras inspecturis salutem inperpetuum.« Ez a titulatura, a salutatio e formája ismeretlen a XII. század első felében. Az oklevél legalább száz évvel előzi meg e formula korát. Király így a XII. század első felében nálunk még nem beszél.

II. István előbb ismertetett két oklevelében, a király, ha magáról beszél, mindig *ego*, egyes számban szól magáról. A XI. század folyamán előfordul ugyan egyszer-kétszer a egyes használt egyes és többes szám ugyanazon oklevélben; de ez az *első* oklevél, mely az egyszer megkezdett többes szám ellen nem vét; következetesen megmarad elejétől végig a pluralis mellett.

Az oklevél schémája is megállapodott, rendes formulái vannak, melyeket sem Kálmán, sem pedig a Sz.-László-korabeli oklevelekben nem látunk. Invocatio, titulus a formula devotionissal, salutatio, arenga, promulgatio, narratio, dispositio (a renovatióval, vagyis Géza oklevelének átírásával együtt), corroboratio (a testes és sigillatio formulájával), datum annus incarnationis és regiminis szerint — a sorrend. Ime a teljesen kifejlődött magyar oklevél-forma, 1124-ben. Előtte nincs hozzá hasonló, utána is, II. Béla, II. Géza, III. István oklevelei között nincs egy is, mely fejlettségre, megállapodottságra nézve ezt elérné.

De nemcsak a kifejlődött oklevél-stílus, hanem az oklevél neme tekintetében is nevezetes emlék. Az ugyanis a *legelső* átírás (transsumptum), mely az átírt oklevelet az átíró oklevél szövegébe *ékelve* foglalja magában.

Tudvalevőleg hazai diplomatikánkban az átírára a legrégebb példa Kálmán király idejéből, 1109-ből való.

Az átírás formája itt azonban egészen más. Minden bevezetés nélkül az átírt oklevéllel kezd; jókora hézagot hágy utána és csak azután következik az átíró oklevél, a renovatio.¹⁾ A renovatióról szóló oklevélnek e ketté osztását indokoltta teszi az alapító levél görög szövege, melyet nem lehetett könnyen, vagy legalább is nagyon különös lett volna a megerősítés latin szövegébe beékelni. II. István azonban — egészen a XIII. század szokása szerint — oklevele első felét végzi e fejlett formulával: Nos autem cum predictum monasterium sancti Benedicti, quod avus noster predictus magno amoris desiderio construxit, in suo statu conservare cupimus, hanc cartam, ex illo scriptam, decrevimus corroborare talis tenoris. Erre átírja az 1075. évi alapító-levelet; majd egy megállapodott kanczelláriai stílusra valló fordulattal: Ne igitur huius privilegii renovationis corroborationem quisquam in posterum inpugnare presumat, — megerősíti az átírást.

Még különösebb, hogy az átírást senki sem kéri, a király a maga jószántából rendeli el azt. Az oklevél narratiója elbeszéli, hogy pör támadt a barsi comes és az apát között. A pör erdők használata, halászati és vadászati jog felől folyt. Az apát a sz.-benedeki birtokokban mindezen jogokat magának követelte, a barsi comes is (kétségtelenül hivatali méltóságánál fogva) igényt tartott rájuk. A pör elbírálásával a király az esztergomi érseket bízta meg; ez teljesen beleillik a korba. Ez volt a bíró a zobori apátság és a kalizok közt 1111-ben, Mojzses nyitrai comes és a pannonhalmiak közt Kálmán király idejében a nyitrai püspök ítéle; hasonló ehhez az a pör, mely éppen II. István alatt a tihanyi apátság és a

¹⁾ A notariusi átírásokra emlékeztető forma, bár igen ritkán, nálunk sem volt szokatlan. Példáé reá egy érdekes átírás a XIII. század első feléből a pannonhalmi levéltárban (capsa 18. lit. R.). A hártvány mindenek előtt Wolfér comesnek a németújvári apátság alapításáról szóló II. Géza-kori oklevelét olvassuk (Fejér II. 144. nem teljesen közli); utána 1-5 cm.-nyi hézag következik; erre Adalbert u. a. kori végrendelete (Wenzel I. 63.); és végül minden hézag nélkül az átírást végző hitelesítők (a pécsváradi, eperjesi apátok, Ubald esztergomi érkanonok és Pousa comes) záradéka. Ubald, az egyik átíró, egyúttal »prepositus s. Thome«; ez adja meg az átírás korát, mert Ubaldal e minőségében 1230-ban találkozunk. Knauz, Mon. Strig. I. 272.

kir. udvarnokok között folyt; ekkor egy másik egyházfő, a győri püspök volt a bíró. A sz.-benedeki apát bírója, az érsek előtt felmutatja Géza alapító-levélét, mely bizonyítja, hogy a Garam két partján levő erdők joga és használata a halászati joggal együtt az apátságot illeti. Az érsek István királynak jelentést tevén az ügyről, felmutatja előtte az alapító-levelet azzal a kérelemmel, — de *csakis* azzal, hogy *olvastassa* föl személye és a körülötte lévő tanács előtt. A felolvasás megtörténik, a király úgy találja, hogy az apátságnak van igaza és hogy Géza oklevele értelmében az apátság birtokain vadászati, halászati és egyéb haszonvételi jogra senki más nem tarthat igényt. Mindezek után — anélkül, hogy erre őt valaki kérné — átírja Géza egész hosszú alapító-levélét.

A legelső ismert átírások történetének vizsgálata arra tanít, hogy átírás, a szövegnek egész terjedelmében való megerősítése csak akkor történt, ha az átírandó oklevélnek valami baja esett. Kálmán király 1109. évi átírása mindjárt bekezdő soraiban bőven indokolja a renovatio szükséges voltát. Géza alapító-levele pedig Knauz szerint eredetijében megvolt még 1505-ben is.¹⁾ Szükség tehát nem forgott fönn II. István idejében, hogy, miként a veszprém-völgyi oklevelet 1109-ben, átírás útján mentse meg az oklevelet az elenyészéstől; teljes szövegének átírására sem volt szükség, mert a barsi comes és az apát közti pörben nem az apátság összes jogai voltak megtámadva, melyek által Barsmegyén kívül az ország távoli megyéiben, Biharban, Csongrádban, sőt még Erdélyben is érdekelve volt. Elég lett volna a megtámadott jogokra vonatkozó részeket átírni és nem fáradni a terjedelmes oklevél egész szövegének lemásolásával és megerősítésével, melyet a királytól sem az esztergomi érsek, sem pedig a sz.-benedeki apát nem kért. Kétségtelenül van abban valami célzatosság, hogy az átírás egy pör alkalmából történik. A sz.-benedeki apátoknak a középkor folyamán sok viszálya volt a barsi főispánokkal.²⁾ legsűrűbben IV. László idejében. Ily perlekedés könnyen adha-

¹⁾ Új m. Sion 1886. 340.

²⁾ Így 1226-ban Knauz Mon. Strig. I. 261, de kivált V. István és Kún László idejében, Knauz I. 602., II. 54., 191., 263., Fejér VII. 5. 601. stb.

tott alkalmat hasonló czélzattal bíró királyi megerősítés létrejöttére.

XII. századi királyi átírás minálunk a legnagyobb ritkaságok közé tartozik.¹⁾ Az 1109-iki, bőven megokolt és egészen más formában tartott átírásra a sorrendben II. Istváné következnek. Honnan van azonban, hogy II. Géza, kinek kancelláriája szervezet és megállapodottság tekintetében messze fölülmúlja II. Istvánét, a hozzá legközelebb álló átíratban, a pécsváradai apátság részére szólóban szakít az 1124-iki fejlett formával és egész primitív módon adja elő az átírás okát és eredményét? Pedig az átírás harmincznégy esztendővel később, 1158-ban történik;²⁾ ez alatt a kancellária és az oklevél stílusa sokat fejlődött.

II. Gézának valóban van oka az apátság alapító és egyéb okleveleit, részint szó szerint, részint főbb tartalmukban átírnia. Az oklevelek elégték, csak egyszerű, pecséttelen párjok maradt meg. Ezekkel csakugyan nem messze ment az apátság, ha bizonyításra került a sor. Az átírás tehát indokolt. De a király nem úgy tesz, mint II. István, nem ékeli a maga megerősítő oklevelébe az átírandó oklevelek szövegét, hanem inkább követi az 1109-iki renovatio alakját, csak hogy megfordított sorrendben.

Először elmondja saját oklevelét, elejétől végig, a corroboratióval, a dátummal és tanúk felsorolásával együtt. Azután befejezve saját mondandóját, »series predictorum hec privilegiorum combustorum« — fordulattal, az átírt Sz.-István-féle oklevelet szólaltatja meg, ennek corroboratióját és dátumát későbbre hagyva. Domoszló herczegnek, Szent-Lászlónak és II. Bélának adományait csak röviden regisztrálja. Befejezi pedig átíratát Sz.-István oklevelének befejező részével. Az átíró király többé nem szólal meg. Mennyivel primitívebb, természetesebb, a fejlődésnek megfelelőbb ez eljárás, mint II. Istváné, mely

¹⁾ Pauler Gy., Magy. nemz. tört. I. 618. szerint a bozói apátság 1135-iki oklevele 1139-ben átíratott. Az 1139-es évszámmal ellátott rész azonban csak egy pörrel szóló feljegyzés, mely az 1135-ből való oklevélhez hozzá toldatott, nem pedig külön átíró-oklevél.

²⁾ Legjobb szövege Mon. Vat. Hung. Ser. I. tom. IV. 572—581, IX. Bonifác registrumaiból.

egyszerre, minden előkészítés nélkül XIII. századi formát honosít meg.

II. Géza átírása után ismét hosszú idő, három évtizednél több telik el, míg királyi átíratra akadunk. Addig is beállott elégszer a szükség, hogy korábbi adományokat, kiváltóságokat királyilag erősítsenek meg. De ez nem történik transsumptum, szó szerinti átírás, hanem conscriptio, felsorolás vagy csak egyszerű felemlítés által. A conscriptióknak azt a formáját, a minőt sz. László idejében a pannonhalmi és bakonybéli javakról láttunk,¹⁾ és a hogy Godofréd, zobori apát, 1113-ban összeíratta egyházának különböző adományokból eredő javait: megtaláljuk II. Bélának 1135-ben a bozói, és 1138-ban a dömösi prépostság részére adott okleveleiben.²⁾ Ilyen II. Géza idejében a csatári apátság birtokait felsoroló oklevél;³⁾ ezekben összefoglalva találunk mindent, amit az illető egyház alapításakor és azóta magán- és királyi adományokban kapott. Az idézett példák, Guden, Acha és Fila esetei, mutatják, hogy magán adományokról már a XI—XII. század legelején is adtak ki okleveleket és hogy a »sola traditio« többé nem volt szokásos. II. Béla idejéből pedig kétségtelenül látjuk, hogy a király egy magán-adományról szóló oklevelet, a helyett, hogy azt átírná, átszövegezve beilleszt a maga oklevelébe.⁴⁾ Lajstromszerűleg van szerkesztve III. István 1171-iki oklevele is, melylyel a bakonybéli apátság részére történt újabb adományokat megerősíti;⁵⁾ objective sorolja föl Tuta, Fulkumar comes adományait, egyszerre kiesik szerepéből, és ép úgy, mint a bakonybéli Sz.-László-korabeli conscriptio Sz.-Istvánt, a nélkül, hogy az 1124-ik évi formulát használná, megszólaltatja Fulkumárt: »item dedi«, »hec autem me vivente«, »post meum vero obitum« stb., vagyis átvesz, átír Fulkumár okleveléből egy részt, minden utalás, minden figyelmeztetés nélkül. Az ember azt

¹⁾ Kálmán kir. okl. 4—11.

²⁾ Fejér VII. 5. 100. — Knauz, Mon. eccl. Strig. I. 88.

³⁾ M. Könyvszemle 1892/3. 14.

⁴⁾ II. Béla 1137. évi. a sz.-mártoni apátság részére adott oklevelébe (Fejér VII. 5. 108., Sztachovics Registrum, VII.) szó szerint beilleszti a Hoda adományáról szóló oklevél szövegét, Wenzel, VI. 83.

⁵⁾ Wenzel, I. 66.

hinné, hogy a subjectivitással megszólaló egyén a király, pedig e szavakat Fulkumár mondja az apátság részére adott oklevélben. II. Endre még 1211-ben is szintén ily conscriptio és nem átirás alakjában erősíti meg a tihanyi apátságot I. Endre királytól nyert javai birtokában.¹⁾

A pécsváradi apátság alapító-levelének 1158-ban történt teljes szövegű átirásához korra nézve legközelebb áll az, melylyel III. Béla 1190-ben a pécsi püspökség alapító-levelét teljes egészében oklevelébe igtatja.²⁾ Még itt sincs oly teljesen kifejlődött átirási forma, amilyen 1124-ben; pedig ezt az évet 1190-től sok évtized választja el; és hozzá, az oklevél hitelessége sem ment minden gyanútól. A királyi kancelláriának és az oklevél-stilusnak a XII. század végéig módjában volt elérni azt a fejlett állapotot, melyre az 1124-iki oklevélből vonhatnánk következtetést.

Ha az egész XII. század folyamán nem találkozunk az átirásnak 1124-iki fejlett formájával: következtetésünk csak az lehet, hogy oly alakban és oly szerkezettel, a hogy II. István írja át a sz.-benedeki apátság alapító oklevelét, nálunk csak a XIII. században írtak át okleveleket.

Láttuk az eddigiekből, hogy az 1124. évi oklevél, mely a fejlett, megállapodott oklevél-stilusra, az átirás módjára nézve diplomatikánkban a *legelső* példa, éppenséggel nem felel meg a kor viszonyainak. Van még ezen kívül benne oly anachronismus, melyet megfejtteni semmi módon sem tudunk. És ez a király címe.

»Hungarie, Dalmatie, Croatie, Gallicie, Bulgarieque rex« nek címezi magát a király. II. István történetében egyetlen oly esemény sem fordult elő, mely igazoltta tenné, hogy a király atyjától örökölt címeit szaporítsa. Az 1123-ik évi szerencsétlen kimenetelű oroszországi kaland nem szolgálhatott okúl arra, hogy Galliciát a magyar király címei közé felvegye; az 1127 táján vívott bolgárországi háború még kevésbé folyhatott be arra, hogy a király már 1124-ben Bolgárország királyának nevezze magát.

¹⁾ Wenzel, I. 106.

²⁾ Fejér, II. 252—260.

Nem kell azt hinni, hogy az Árpádházi királyok, legalább a XII. században, könnyen, minden igaz ok nélkül szaporították címeiket egy-egy királyság nevével; vagy ha tették is, mint pl. Rámával, meg is maradtak mellette, többé nem hagyták el. A királyi címek bővülésére az oklevelek adják a legkitünőbb útmutatást; bennök elsőrangú bizonyítékot bírnak a hitelesség megítélésére; és tanulmányozásuk arra vezet, hogy lehetett a királyi kancellária következetlen, ingadozó sok mindenben, de a királyi címek használatában következetes volt; inkább kevesebbet adott meg a királynak, de többet soha.

Már volt alkalmunk az oklevelekben használt királyi címek tanulságos voltára utálnunk.¹⁾ Kálmán király egy 1103-ból keltezett oklevelének hitelességét megdönti az a körülmény, hogy a király oly címet ad magának, mely a magyar királyt csak 1105-től, sőt még későbbi időtől kezdve illethette. A Kálmán királytól jogosan bővített címet minden bővülés, minden szaporítás nélkül örökölte fia is. E cím pedig az, a mit II. István 1124-ben, tehát oklevelünkkel egy esztendőben, a spalatóiaknak és trauiaknak szóló oklevelében használ: »rex Hungarie, Croatie atque Dalmatie.« De, jegyezzük meg jól, a cím-bővülés még nem általános; csak abban az oklevélben találkozunk vele, amely Dalmácia, tehát azon terület részére szól, mely fölötti uralkodói joga épp e cím-ben gyökeresik. Mihelyt a tihanyiaknak ad oklevelet, a király csak »Hungarie rex«.

II. Béla alatt a magyar királyi címek bővülése állandóvá válik; ennek legpregnansabb kifejezője a királyi pecsét, melyen a király először »Hungarie, Dalmatie et Croatie rex.« Uralkodása alatt Rámával bővült a királyi cím, ismét nem ok nélkül; akármily esekély lehetett a terület, melyet e néven neveztek, előtünk ma már ismeretlen politikai okok működhettek közre abban, hogy az 1135. év táján a magyar korona főnhatósága alá került területnek a királyság címét megadták.

Az új bővült címekkel azonban nem éltek derűre-borura. Legkövetkezetesebben ragaszkodik hozzájuk II. Béla; oklevelei közül négyben, melyek mind magyarországi egyházak részére

¹⁾ Kálmán kir. okl. 75—77.

szólnak, »rex Hungarie, Dalmatie, Croatie« czímmel él,¹⁾ a hogy ezt pecsétjén is használja; kettőben (1135 és 1138-ban) Rámát is címzeihez csatolja;²⁾ kettőben pedig megelégszik az egyszerű »rex« czímmel.³⁾

Utódja, II. Géza, nemhogy bővítette volna a címeket, de még a magyar király négyes címét is sokkal kevesebbszer használja, mint atyja; sőt a Ráma nevet nem veszi fel pecsétjébe sem. Kilencz oklevél a teljes czímmel illeti őt;⁴⁾ csak-hogy ezek közül öt Dalmácia részére szól, a hol a bővült cím használata nemcsak indokolt, hanem politikai szükséglet, kettő külföldre szóló levél, egy pedig magán-oklevél, hol a királynak Siciliába küldött diplomatája, Adalbert főúr, adja meg urának az őt megillető teljes címet; és csakis *egyetlenegy* szól magyar egyház részére. Többi oklevelében, számszerint tizenkettőben, »Hungarorum« vagy »Hungarie« vagy csak egyszerűen »rex«-nek nevezi magát.⁵⁾ Sem Galliciának, sem Bolgárországuak még semmi nyoma sincs a királyi címek között.

Így van ez III. István alatt is. A király csak négy oklevelében él bővült címével, és ezek közül három Dalmáciának szól;⁶⁾ a többi túlnyomó számú oklevélben úgy címezteti magát mint atyja.⁷⁾ IV. István is megelégszik egyetlen oklevelében a »rex« czímmel.⁸⁾

III. Bélánál a czimbővülés állandóvá kezd válni. Oklevelei közül a csekélyebb rész az, amely őt pusztán »rex«-nek,⁹⁾ vagy »Ungarorum, Hungarie rex«-nek nevezi.¹⁰⁾ A többi tizenötben »Hungarie, Dalmatie, Croatie, Rame rex.« A bővülésnek

¹⁾ Wenzel I. 49; Knauz, I. 97; Wenzel, I. 53; Fejér, II. 86.

²⁾ Fejér, VII. 5, 98, II. 109.

³⁾ Wenzel, I. 38; Knauz, I. 88.

⁴⁾ Fejér II. 116, 120, 130, 153, 156, 161, 163; Wenzel, I. 63; Knauz, I. 110.

⁵⁾ Fejér II. 117, 129, 152, 144; Wenzel I. 56, 58, 60 (két okl.), 62; Knauz I. 107, 116; Mon. Vat. Hung. I. IV. 573.

⁶⁾ Fejér II. 167, 174, 175; Kubinyi, Mon. I. 4.

⁷⁾ Fejér, II. 164, 173, 180, 184, VI. 2, 412, IX. 7, 632, 634; Wenzel I. 66, XI. 37; Hszai okm. VI. 3; Zichy okm. I. 2; Knauz I. 118.

⁸⁾ Fejér II. 165.

⁹⁾ Wenzel I. 76, XI. 45.

¹⁰⁾ Wenzel I. 69, XI. 56; Fejér II. 198; Knauz I. 131, 137.

állandó voltát mutatja az is, hogy a Ráma nevet, melyet királyaink már 1135 óta felvettek, ő véseti legelőször pecsétjére.

A XII. század végeig nem is bővül többet a magyar király címe. Imre király valamennyi oklevelében, 1201-ig bezárólag, így nevezi magát.¹⁾ Végig mentünk valamennyi királyi oklevelen, mely a XII. századból reánk maradt; de semmi önkényes, a gyakorlattal nem indokolt cím-szaporításnak nyomára nem akadunk. Egyetlenegyét sem hagytak el a fölvetett címekből; kapkodás, változtatás helyett ellenkezőleg bizonyos ragaszkodást látunk a régi tradíciókhoz. Sok évtizednek kellett elmúlnia, míg a Kálmán által jogosan megkezdett, és II. Béla alatt bevégzett XII. századi czimbővülés meggyökerezik annyira, hogy nincs többé visszaesés.

A czimbővüléseknek igazi kora a XIII. század. Ekkor merülnek föl a király címében legelőször azok az országnévek, melyeket II. István oklevelé már 1124-ben el akar hivatni velünk. De még e két új név felmerültét is félszázadnál hosszabb idő választja el egymástól.

A XIII. századból reánk maradt oklevél-szövegek nagyobb száma lehetővé teszi, hogy egy-egy új országnév felvételének évét is pontosan megállapíthassuk. Így tudjuk, hogy Imre király 1202-ben csatolta címzeihez *Serviát*, és kivétel nélkül használja is régi címe mellett 1202—1204 közötti okleveleiben.²⁾

II. Endrétől kezdve V. Istvánig minden uralkodó kötelességének tartja *mindjárt trónra léptekor* új címet csatolni

¹⁾ Az az egyetlen oklevél, mely őt már 1197-ben »Servie rex«-nek nevezi, az Ursini-Blagajok ezimerlevele (Fejér II. 306.), tudvalegőleg hamis. Az aradi káptalan bírtokairól szóló oklevéltörvényt (Fejér, VII. 4, 67, Wenzel I. 85, Hszai okm. VIII. 11.), melyben Imre szintén »Servie rex«, véleményünk szerint tévesen teszük 1197-re; az a XIII. század első éveiben kelt. A benne olvasható 1177. évszám, melyet önkényesen javítanak ki 1197-re, III. Béla oklevelének keltét jelzi, melyet Imre király csak átír és megerősít.

²⁾ Egyetlenegy oklevele van 1202-ből, melyben Servia helyett *Bulgáriát* olvassuk címzei közt (Knauz I. 163.); ez egyetlen kivételes címzés nem dönti meg a szabályt, melyet oklevelek hosszú sorából vontunk le. Éppen 1202-ben történt a király címének újabb bővülése; nem lehetetlen, hogy toll- vagy éppen olvasási hibával állunk szemben.

a régiekhez, melyet aztán az utód is megtart, újat-újat toldva a meglévőkhez. Egyszer fölvelt cím többé el nem marad.

Imre öcsese, II. Endre 1205-ben trónra jutván, 1205-ben még úgy nevezi magát, ahogy bátyja nevezte; de 1206-tól az öt királyság (Hungaria, Dalmatia, Croatia, Rama, Servia) címéhez hozzá csatolja *Galliciát és Lodomeriát*. Gallicia és Lodomeria mindig együtt jár; ahol egyik-másik külön fordul elő, bizonyosra vehetjük, hogy szövegrontással van dolgunk.¹⁾ A hét ország királyságának címe megmarad II. Endre haláláig.

A mint IV. Béla trónra kerül, 1235-ben, a magyar király címét megtoldja egy nyolczadikkal: *Cumania* királyságával, és megmarad mellette mindvégig.²⁾ A nyolcz királyság V. István trónraléptével, 1270-ben, még egyszer, *Bulgáriával* bővül, és ezzel hosszú időkre állandóvá lesz a magyar királyi cím; ami bővülés az Anjouk alatt jő hozzá, azok a királyi családot, nem a magyar királyt illető címek.³⁾

Láthatjuk e rövid összeállításból, hogy a királyi kancellária semmiben sem volt oly következetes, mint a királyi címek használatában. Az az egy-két — merjük mondani — vagy hamisítás vagy hibás olvasás által keletkezett kivétel és eltérés, melyet kivált Bulgáriának 1270. év előtti megnevezése okoz, nem döntheti meg a szabályt, melyet száz meg száz oklevél gyakorlata igazol. Más részt pedig látjuk, hogy a királyi címekben kitűnő kriteriumot birunk az oklevelek igaz vagy hamis voltának megállapítására, melyre bizton alapíthatjuk következtetéseinket.

Az elmondottak bőven igazolják állításunkat, hogy az 1124. évi oklevél címei egyenesen lehetetlenek. Hozzá vetve azt, amit az oklevél szerkezetéről, stílusáról, az átírás módjáról mondtunk: következtetésünk csak egy lehet, hogy t. i. az oklevélnek legalább százötven évvel később kellett iratnia, és hogy az az 1124. évben semmi esetre sem kélt.

¹⁾ Így egy 1217-iki oklevelében, ahol Gallicia helyett *Bulgaria* áll. Fejér, III. 1. 207.

²⁾ Egy 1238-iki oklevelében *Bulgaria* világosan olvasási hiba *Cumania* helyett. Fejér, IV. 1. 104.

³⁾ A szórványosan előjövő jeruzsálemi királyi címre ezúttal nem terjeszkedünk ki.

Az eredeti hijjában fontos az átíró oklevél hitelessége is, bár diplomatikai szempontból a hiteles átírás daczára az átírt oklevél hitelessége külön bizonyításra szorul. II. Endre oklevelében egyszerű átolvasás után nem látunk okot kételkedésre; van azonban egy-két körülmény, mely gondolkodóba ejt.

Mindenek előtt hogyan lehetséges egy oly oklevelet, mely a magyar királyt Bolgárország királyának nevezi, átírni 1217-ben, mikor a király még nem viselte e címet? Feltűnő egy tollhiba is, melylyel benne találkozunk. Végén a kancellárt ekkép említi: »Datum per manus magistri Ugrini et aule regie cancellarii«. Ugyanez a tollhiba II. Endrének csak egyetlenegy, szintén a sz.-benedeki apátság részére szóló, ugyanazon 1217. évről datált oklevelében fordul elő.¹⁾ Ez az oklevél is nevezetes, mondhatni, példátlan kiváltságot ad az apátságnak. Mindazoknak, legyenek szászok, magyarok vagy *tótok*, akik az apátság földjein megtelepednek, oly kiváltságokban legyen részesek, amelyeket *Pest, Sz.-Fejérvár vagy Buda* polgárai élveznek; azzal a különbséggel, hogy ne a királynak, hanem az apátnak adózzanak.

De van még más feltűnő megegyezés is a két fontos oklevél között. És ez a végén olvasható főpapi és országnagyi névsor. A nevek kivétel nélkül megfelelnek a kornak; egyikök ellen sem tehetünk alapos kifogást. Különös mégis, hogy az egyházi és világi nagyok sorrendje II. Endre 1217. évi összes okleveleiben más. A püspökök és főurak a két garam-szent-benedeki oklevélben szóról-szóra oly sorban követik egymást, minőt a többi ugyanazon évi nagyszámú oklevelek egyikében sem látunk. Mit következtethetünk e feltűnő, csak e két oklevélben található megegyezésből? — kétségtelenül nem mást, csak azt, hogy a kettőt egyszerre szerkesztették, egymásból másolták le az országnagyok sorrendjét, leírva híven még a másutt elő nem forduló tollhibát is. Ez a rokonság a szent-benedeki két oklevél között, és kivált az egyiknek, amelyik II. István oklevelét írja át, mindjárt a kezdő sorokban nyilvánuló eltérése II. Endre többi okleveleitől²⁾, méltán kelthet

¹⁾ Knauz, I. 212.

²⁾ II. Endre itt »Ungarie, Dalmatie, Croatie, Rama, Servieque rex tunc presentibus quam futuris in perpetuum« szavakkal kezdi okleve-

aggodalmat az apátság két legfontosabb oklevelének megbízhatósága iránt.

Ennyi belső ok mellett, melyek II. Endre oklevelének hitelessége ellen látszanak bizonyítani, tán fölöslegesnek is látszik annak külső kiállításában is gyanuokokat keresni. Mindazonáltal egy-két feltűnő körülményt el nem hallgathatunk.

Az oklevél hártájaja¹⁾ gondosan kidolgozott, nem oly merev, borszerű, vastag, minővel II. Endre 1230. év előtti okleveleinél — kivált a nagy egyoldalú pecséttel megerősítetkénél — találkozni szoktunk. Ez az oklevél is II. Endre ismeretes nagy, tetemes súlyú, gömbszellet alakú pecsétjével volt megerősítve, melyet az oklevél hártájára, annak közepe táján, két párhuzamos bevágás által képezett hártya-szalagon keresztül húzott erős selyem-fonat segítségével alkalmaztak. A pecsét viaszanyagának nagy súlya rendszeren kiszakította azt a hártyaszalagot, mely azt az oklevéllel egyesítette; vagy ha rajta maradt is a pecsét, ez tetemes súlyával összehúzta, ránczossá tette az oklevél azon részét, melyen függött. Itt — pedig a hártya jóval gyengébb minőségű, mint II. Endre más egykorú és kivált ily terjedelmes okleveleinél — mindennek vajmi kevés nyomát látjuk. Az oklevél oly jól van conserválva, hogy a pecsét teljes hiánya szinte feltűnő.

Az írás határozottan a XIII. századra vall, de nem annak első felére és nem éppen II. Endre korára. A minuscula betűk kissé jobbra dőlnek, és feltűnő kivált az első sor írása. »In nomine sancte trinitatis et individue unitatis Andreas dei gracia Vngarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Servieque rex. tam presentibus quam futuris, in perpetuum« — szavakkal kezdődik az oklevél. *In nomine, trinitatis, individue, Andreas, gracia, Dalmacie, Rame, in perpetuum* szavak a II. Endre korában, kivált az invocatiónál, szokásos hosszabbított írással vannak írva; ellenben minden második szó, úgymint *sancte, et, unitatis, dei, Vngarie, Croacie, Servieque rex* oly unciális majusculákkal, minőket pecséteken, felirásokban igen, de II. Endre okleveleiben aligha találunk. Az unciális betűfor-

lét. A többi oklevél kivétel nélkül hozzáteszi Gallicia és Lodomeria nevét, és elhagyja a »tam presentibus quam futuris« szavakat.

¹⁾ Eredetije esztergomi főkápt. magán-ltára, lad. 9. fasc. 3. nr. 3.

mák ezen alakja inkább emlékeztet a IV. Béla 1250. éven inneni okleveleiben, de még inkább a XIII. század második felében kiadott díszesebb királyi oklevelekben előjövőkre. Feltűnő, vagy legalább is szokatlan II. Endre okleveleiben az, hogy ily díszes, vegyesen majusculákkal és scriptura longiorral írt bekezdésben egy részt (tam presentibus quam futuris) a contextus írásával írjanak. Nagy súlyt — igaz — nem fektetünk e graphikai gyanuokokra; de a többi belső ok mellett ezeknek is megvan a maguk jelentősége. II. Endre átró oklevele sem állja ki teljesen a próbát; habár oly kétségtelenül bizonyító érveket, mint a minők a benne átró II. István-féle oklevél hitelességét megdöntik, ellene nem is hozhatunk föl.

Nem vonjuk kétségbe azt, hogy II. István csakugyan adhatott oklevelet a szent-benedeki apátságnak, sőt az is valószínű, hogy 1124-iki okleveléhez egy hiteles egykorú emlék szolgált mintául, mert a benne előforduló főpapok és főurak nevei megfelelnek a kornak; de a reánk jutott szöveg »fides diplomatica«-ját az elmondott belső okoknál fogva nem ismerhetjük el.

Diplomatikánkra örökös veszteség, hogy II. István idejéből csak ily kevés oklevélszöveg jutott korunkra; pedig számos adományáról, intézkedéséről van tudomásunk. Így például Furko 1146-iki végrendeletében olvassuk, hogy wammai birtokát részben II. István adományából bírta.¹⁾ A esatári apátság alapításáról szóló oklevélből tudjuk, hogy egy zágráb-megyei birtokot Márton comesnek adományozott.²⁾ A bakonybéli apátság néhány szolgáját, kiket mások a királyi udvarnok népek szolgálattételére akartak kötelezni, bírói ítélet alapján visszaadatja.³⁾ Ez utóbbi egészen azonos eset a tihanyiival; kétségtelenül a róla szóló oklevél is hasonló volt a tihanyihoz stb. Alig hiszszük azonban, — ha valamikor ez intézkedésekről szóló oklevelek előkerülnének — hogy megdöntենék azt a nézetet, melyre a II. István korabeli oklevelek és hitelesekül elfogadható szövegek vizsgálata vezetett.

* * *

¹⁾ Wenzel, I. 58.

²⁾ M. Könyvszemle 1892/3. 17.

³⁾ Wenzel, I. 38.

Vizsgálódásaink célját és eredményét kettőben foglalhatjuk össze.

Elsőben is a magán-oklevelek divatját, szerkezetét iparkodtunk megvilágítani: feltüntetni a hatást, melyet a XI. század második felétől kezdve természetes alapon fejlődni kezdő királyi oklevelek szerkezetére gyakoroltak.

A második eredmény a királyi kancellária működésére és okleveles gyakorlatára vonatkozik. Úgy találjuk, hogy erre nézve éppen II. István korában áll be a fordulat.

Kálmán király kancelláriájának, a korából maradt okleveles emlékeknek vizsgálata arra tanított, hogy ezeknek szövegezésére a királyi kancellária kevés befolyással volt. Az oklevelek jobbára készen kerültek, megpecsételés céljából a király elé, ki udvari káplánjai, az udvarában volt főpapok közül bízott meg valakit, hogy a kész oklevélre — ha az a király jóváhagyását megnyerte — függeszse rá a király pecsétjét. Ha más vidék, idegen gyakorlattal bíró terület részére szolt az oklevél, ez berendezésében az ott meghonosított formát követte; bármennyire el is tért ez a magyarországi gyakorlattól. A II. István kora óta reánk jutott okleveles emlékeket vizsgálva, úgy tűnik föl előttünk, mintha Kálmán király utódja alatt a királyi kancelláriában némi változás történt volna, mely a következő király, II. Béla alatt még inkább szembeötlő.

A II. István óta fönmaradt királyi oklevelekben a király személye egyre jobban előtérbe lép. Többnyire ő beszél, ő intézkedik; vagy ha az oklevél objectiv elbeszélő formában van tartva, az a király intézkedéseit, adományait, az oklevél kiállítása felől kiadott parancsát jobban hangsúlyozza, mint ez Kálmán király idejében a veszprém-völgyi és zabori oklevelekben történik. Mintha az a forum, mely később a királyi oklevelek kiadását kezében tartotta, a királyi kancellária, szilárdabb alappal, fejlődő szervezettel, állandóan alkalmazott személyekkel kezdene működni. II. Istvánnál, a korából reánk maradt emlékek gyér voltánál fogva, csak gyöngye nyomok mutatnak erre; utódjánál, II. Bélánál azonban már nagyobb számmal fönmaradt oklevelek tanúsága szól a fejlődés mellett.

A királyi kancellária belső szervezetére, a benne alkal-

mazott személyekre a II. István-korabeli oklevelek felvilágosítást nem nyújtanak. Egyetlenegy oklevelében, a garam-szentbenedeki apátság részére szólóban, olvassuk, hogy azt a király Péter budai préposttal pecsételtette meg; de előbbi fejtegetésünk alapján ez oklevél bizonyosságára nem építhetünk. Másfél évtizedes uralkodásnak ily végtelen kevés okleveles emléke jutván korunkra: belőlök több eredményt le nem vonhatunk, a királyi kancellária belső berendezésére többet nem következtethetünk. Szerencsére, II. Istvánnal véget ér a kor, melyből igen kevés írott emlék jutott reánk. Az egyes darabok közt gyakran tíz-húsz évnyi időköz van; nincs tehát mód arra, hogy a fejlődés fokozatos menetét figyelemmel kísérjük. Két eredeti és két oklevél-szöveg a tizenöt évig tartó uralkodásnak összes oklevél-anyaga. Mennyivel kedvezőbb a helyzet II. Béla idejében, kinek tíz éves uralkodási idejét diplomatikánkban *tizenegy* oklevél-szöveg, köztük *hét* eredeti, képviseli. A mi viszonyaink közt ez már gazdagság; és lehetővé teszi, hogy azt, a mit a királyi kancelláriáról II. István korában csak sejtünk, II. Béla alatt már lássuk is.

TARTALOM.

	Lap
I. Legrégibb magán-okleveleink	4
II. Magán-oklevelek II. István király korából	16
III. Királyi oklevelek II. István korából	21
IV. A garam-szent-benedeki apátság részére szóló királyi oklevél ..	29